

Lipidy

© Biochemický ústav LF MU (J.D.), 2008

Rozdělení lipidů

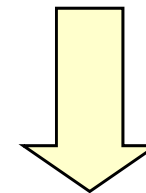
viz LCH II
Příloha 4

Jednoduché

- triacylglyceroly
- vosky
- ceramidy
- **nepolární**
- nerozpustné ve vodě
- rozpustné v lipofilních rozpouštědlech

Složené

- glycerofosfolipidy
- sfingofosfolipidy
- glykosfingolipidy
- **polárně-nepolární**

orientují se na fázovém rozhraní

Lipofilní rozpouštědla jsou značně toxická

trichlorethen $\text{Cl}_2\text{C}=\text{CHCl}$ (hepatotoxický)

tetrachlorethen $\text{Cl}_2\text{C}=\text{CCl}_2$ (hepatotoxický)

chloroform CHCl_3 (hepatotoxický, kancerogen?)

tetrachlormethan CCl_4 (☠ extrémně hepatotoxický)

benzen C_6H_6 (☠ karcinogen!)

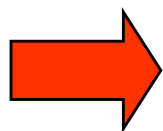
toluen $\text{C}_6\text{H}_5\text{-CH}_3$ (poškozuje plíce, vzniká závislost)

nitrobenzen $\text{C}_6\text{H}_5\text{-NO}_2$ (☠ methemoglobinémie)

sirouhlík CS_2 (☠ neurotoxický)

Doprovodné látky lipidů

- lipofilní vitaminy
(retinol, tokoferoly, kalcioly, fylochinon)
- terpeny, antioxidanty apod.
- cholesterol, fytosteroly apod.

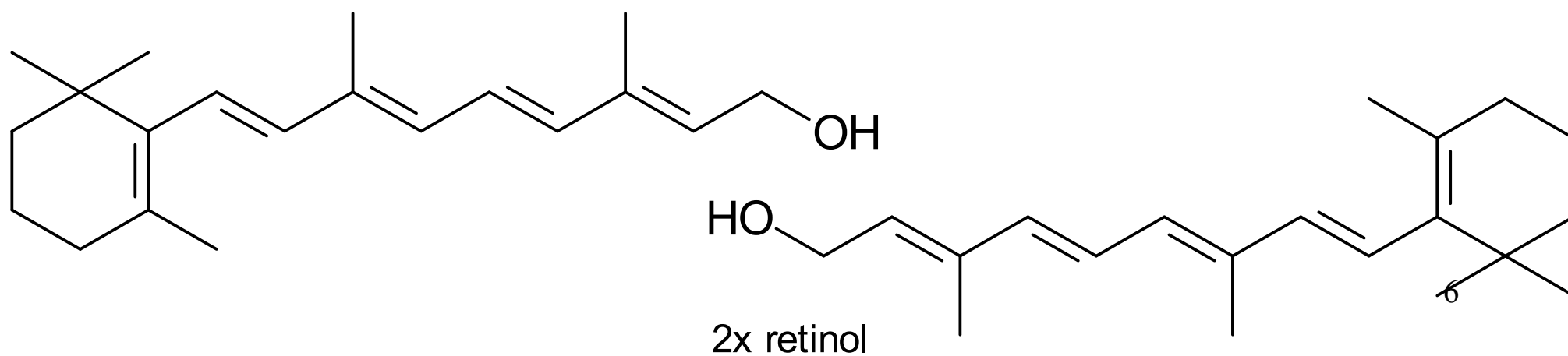
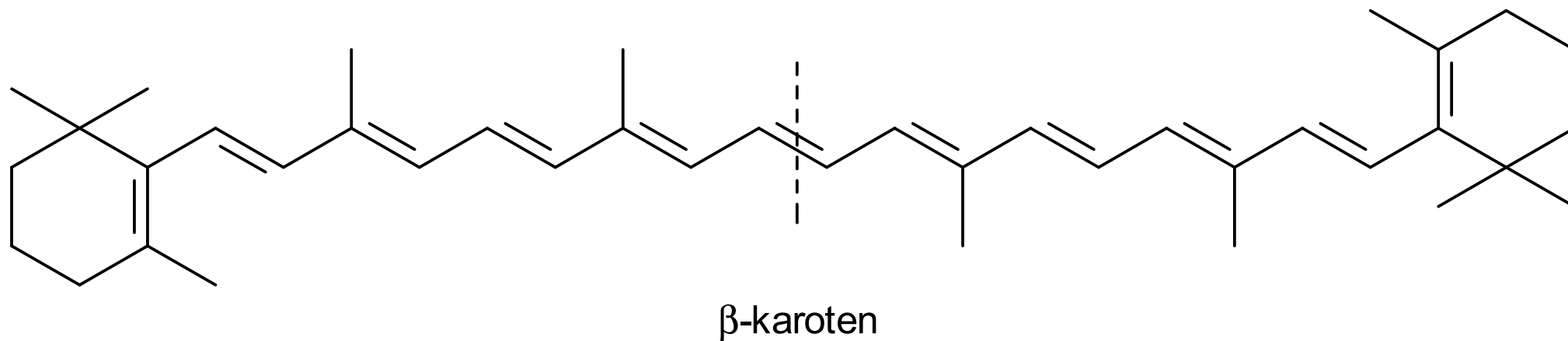
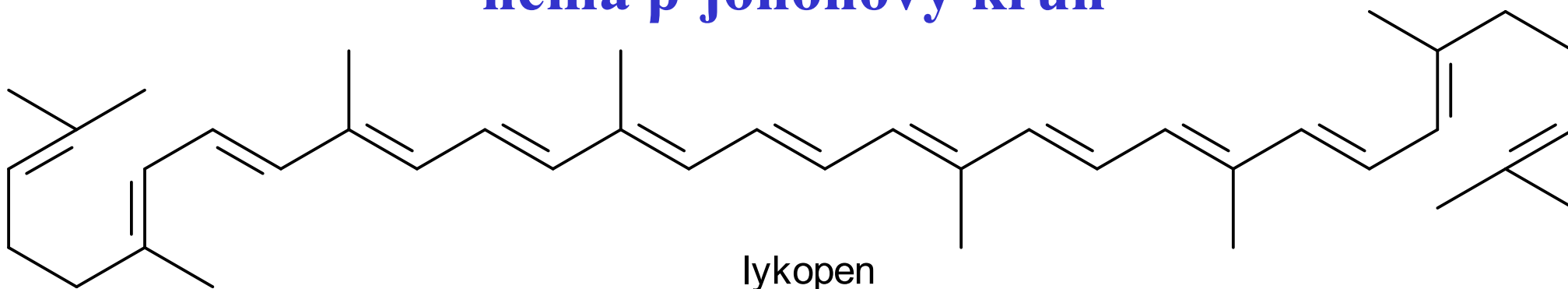

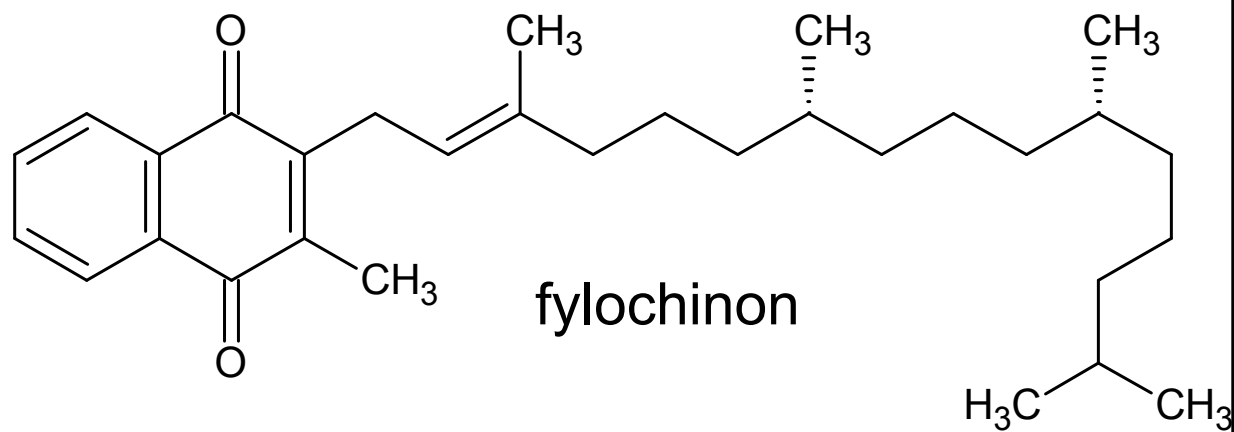
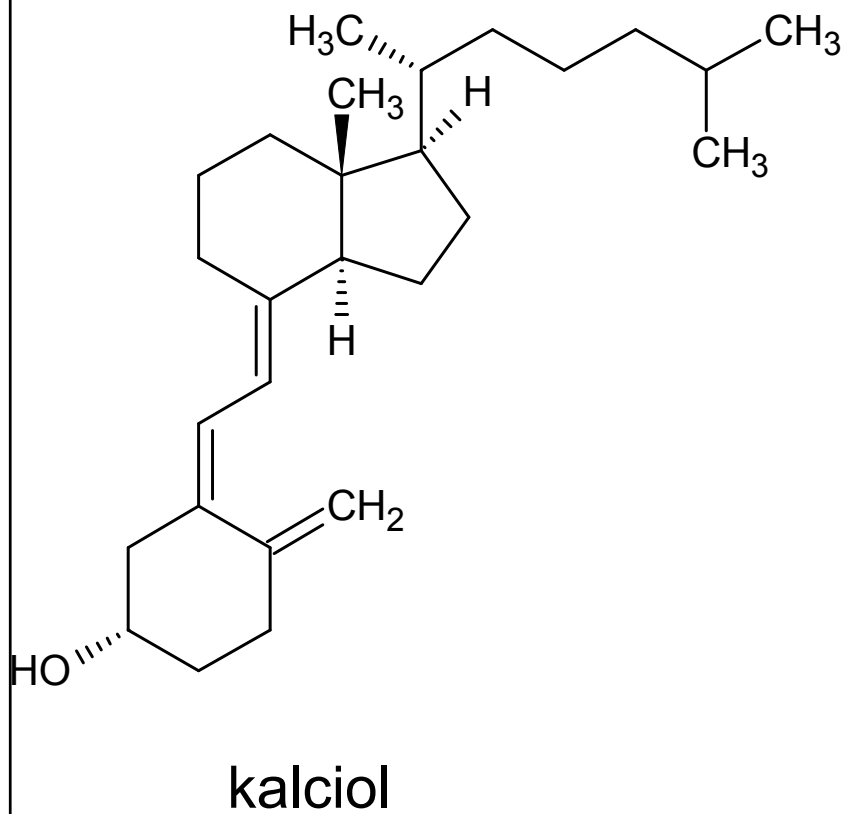
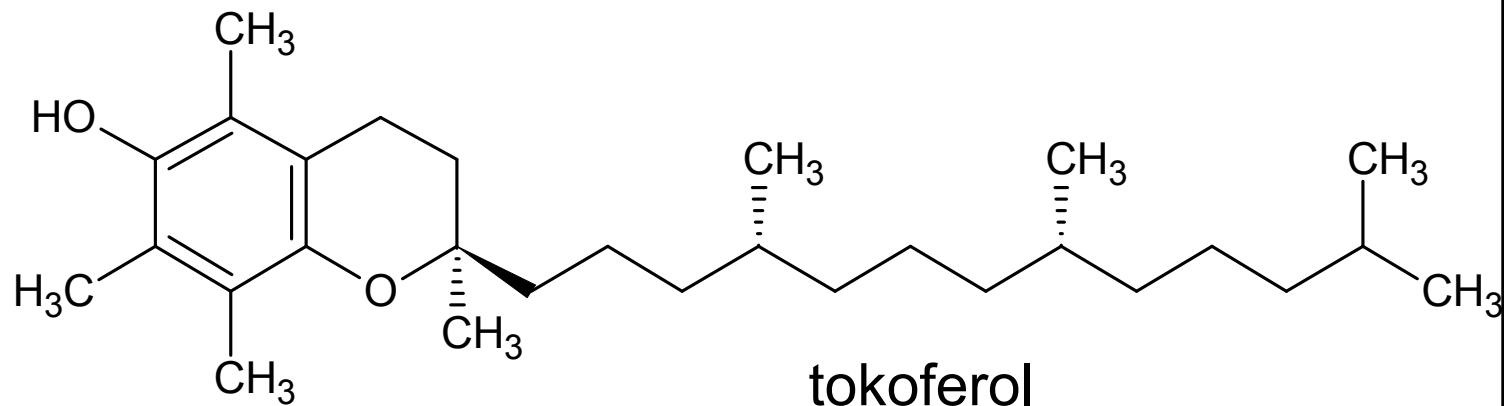
Přísné beztukové diety mohou vést k deficitu lipofilních vitaminů, antioxidantů a esenciálních mastných kyselin.

Lipofilní vitaminy a antioxidanty

Sloučenina	Základ struktury	Hlavní zdroje v potravě
Retinol	isopren (karoten)	máslo, žloutek, játra, zelenina
Karotenoidy	isopren	barevná zelenina a ovoce
Skvalen	isopren	rybí tuk, olivový olej (extra virgin)
Fylochinon	naftochinon	zelenina, játra, vzniká ve střevě
Tokoferol	chroman	ořechy, semena, rostlinné oleje
Kalciol	cholesterol	rybí tuk, máslo, vzniká v kůži (UV)

Karotenoidy: lykopen není prekurzor retinolu, nemá β -jononový kruh

Mastné kyseliny (MK)

Fatty acids (FA)

Tři synonyma pro slovo „mastný“

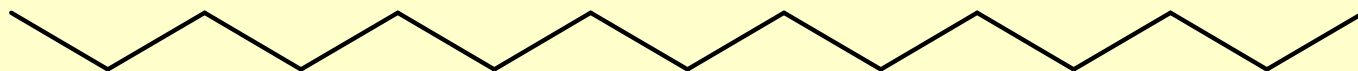
1. Nepolární

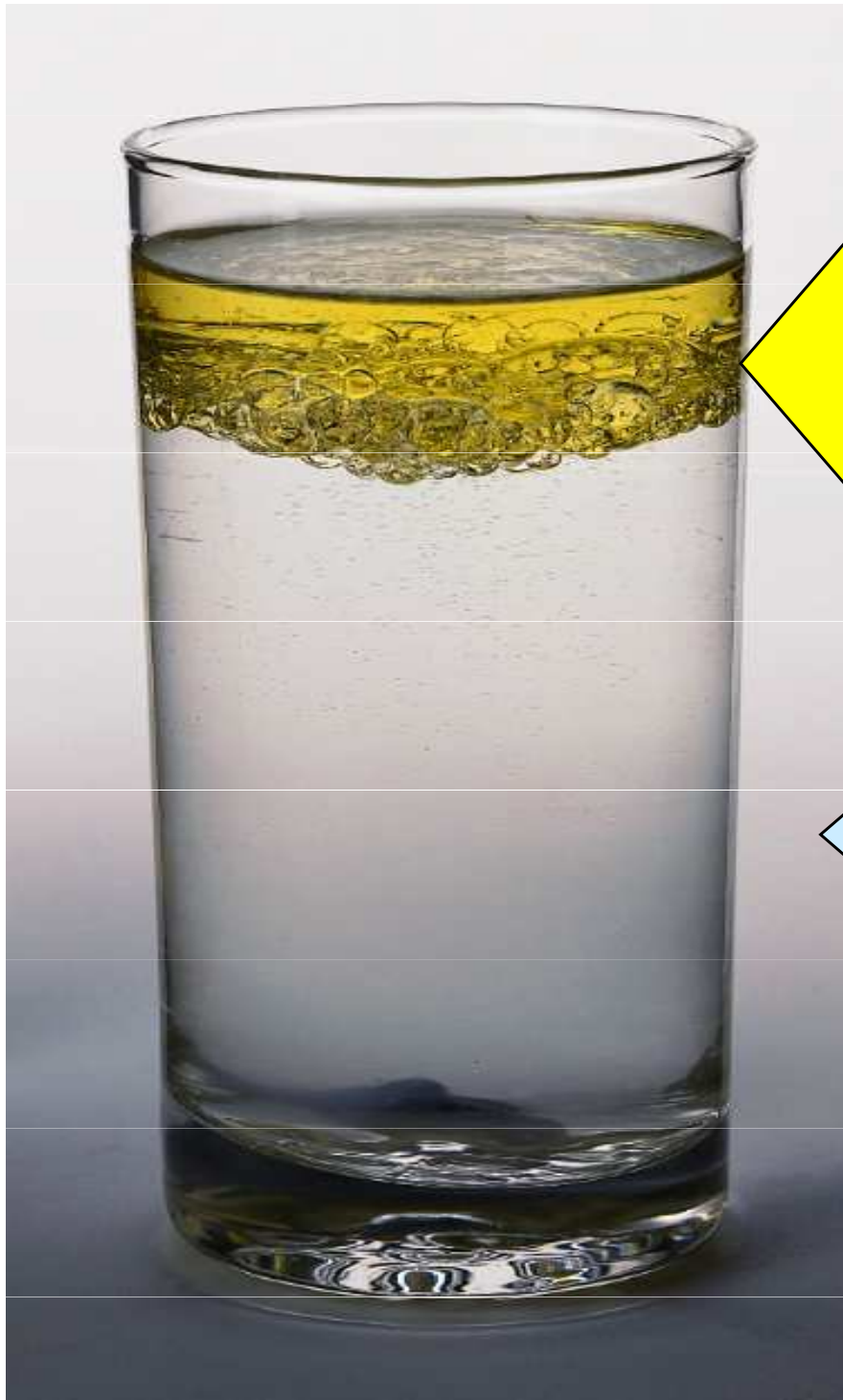
- = hydrofobní
- = nerozpustný ve vodě
- = nemísitelný s vodou
- = lipofilní
- = rozpustný v nepolárních rozpouštědlech

2. Lehčí jak voda

- = hustota < 1 g/ml
- = plovoucí na vodě
- = tvořící horní fázi
- = tvořící „oka“ na hladině (polévky)

3. Obsahující dlouhé řetězce s C-H vazbami

mastná látka
(tuky, uhlovodíky)

voda ($\rho = 1 \text{ g/ml}$)

Obecné vlastnosti mastných kyselin

- alifatické, monokarboxylové
- většinou **sudý** počet C, biosyntéza z acetyl-CoA (2C)
- nasycené, nenasycené - konfigurace **cis**
- *trans*-konfigurace výjimečná
- volné MK jsou **nepolární**, ve vodě prakticky nerozpustné
- velmi **slabé kyseliny** ($pK_A \sim 10$)

Rozdělení mastných kyselin

- **nasycené (SAFA)**

saturated fatty acids

- **mononenasycené (MUFA)**

monounsaturated fatty acids

- **polynenasycené (PUFA)**

polyunsaturated fatty acids

Nižší SAFA jsou pouze v mléčném tuku

- C4 máselná
- C6 kapronová, C8 kaprylová, C10 kaprinová
(lat. *capra*, ae, f. koza, obsažené v kozím mléce)
- C8-C10 MCFA (medium chain fatty acids)
- volné mají nepříjemný zápach
- **lehce stravitelné** $\Rightarrow$ výborný zdroj energie
- výskyt: triacylglyceroly mléčného tuku

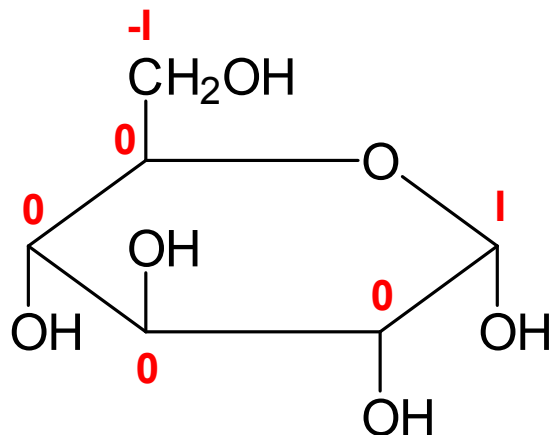
Vyšší SAFA převažují v pevných tucích

- C12 laurová, C14 myristová (kokosový tuk)
- **C16 palmitová, C18 stearová**
(máslo, sádlo, kakaové máslo, ztužené tuky)
- C20 arachidová
- C22 - C36 (vosky)

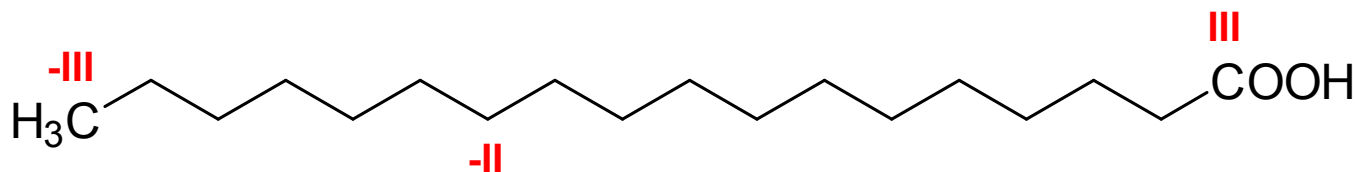
Biochemický význam SAFA

- **zdroj energie**
- při nadměrném příjmu podporují obezitu, vývoj aterosklerózy (zejména C12, C14, C16), zvyšují celkový a LDL-cholesterol
- doporučuje se omezovat příjem SAFA
- výskyt: triacylglyceroly sádla, másla, tučného masa, ztužených pokrmových tuků, kokosového tuku
- kakaový tuk (převažuje C18) netřeba omezovat, stearová působí neutrálně, navíc kakao obsahuje antioxidanty

Mastné kyseliny mají největší obsah energie

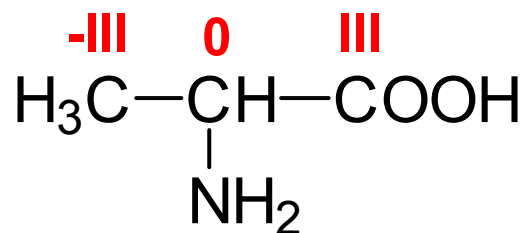
Průměrné ox.č. C = 0,0

Průměrné ox.č. C = -1,8 $\Rightarrow$ C je nejvíce redukovaný

Obsah energie v živinách

Tuky	38 kJ/g
Sacharidy	17 kJ/g
Bílkoviny	17 kJ/g

Průměrné ox.č. C = 0,0

MUFA převažují v řepkovém a olivovém oleji

- 16:1(9) palmitoolejová
- 18:1(9) olejová
- zkrácený zápis:

18:1 (9)

počet C

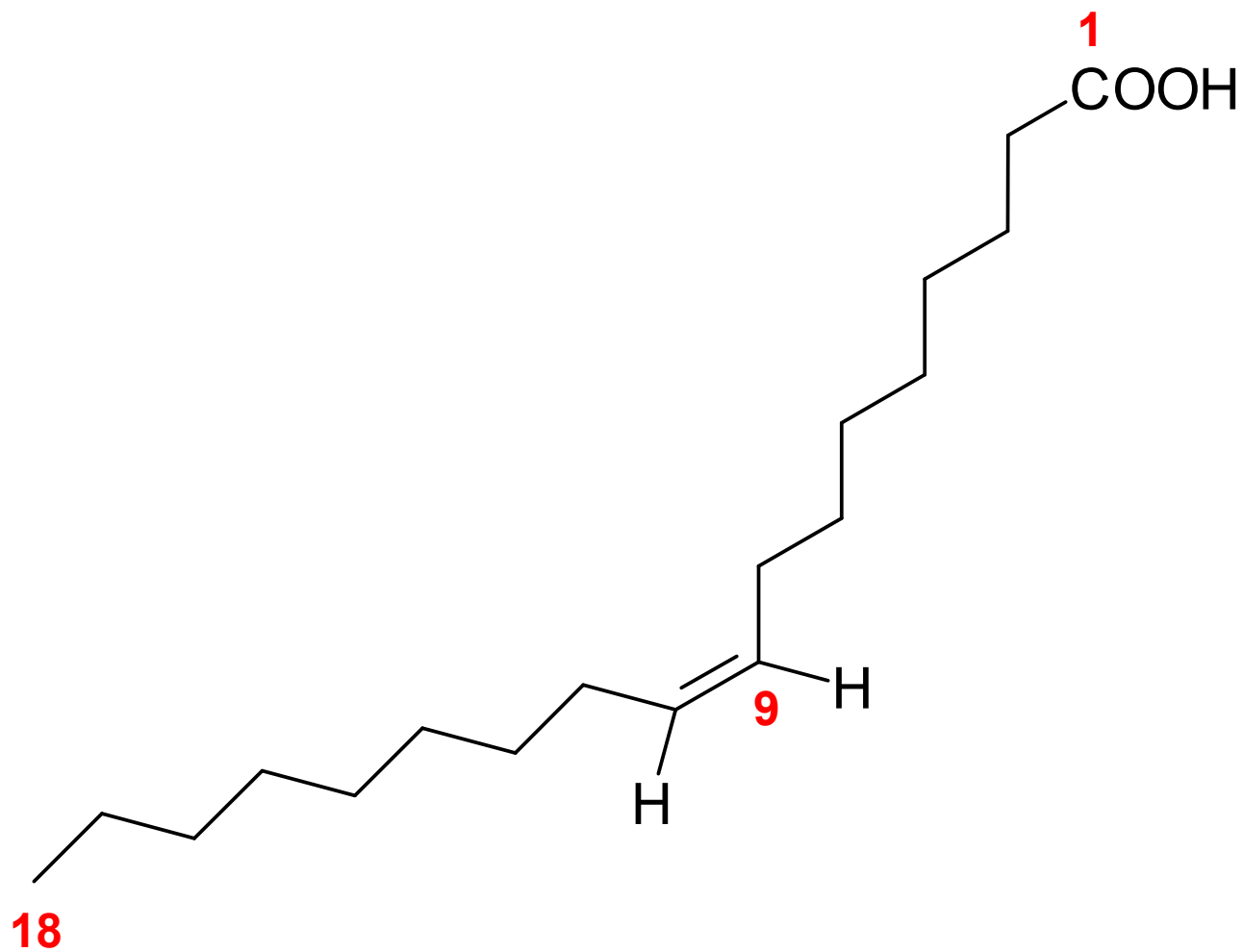

počet dvojných vazeb

poloha dvojných vazeb

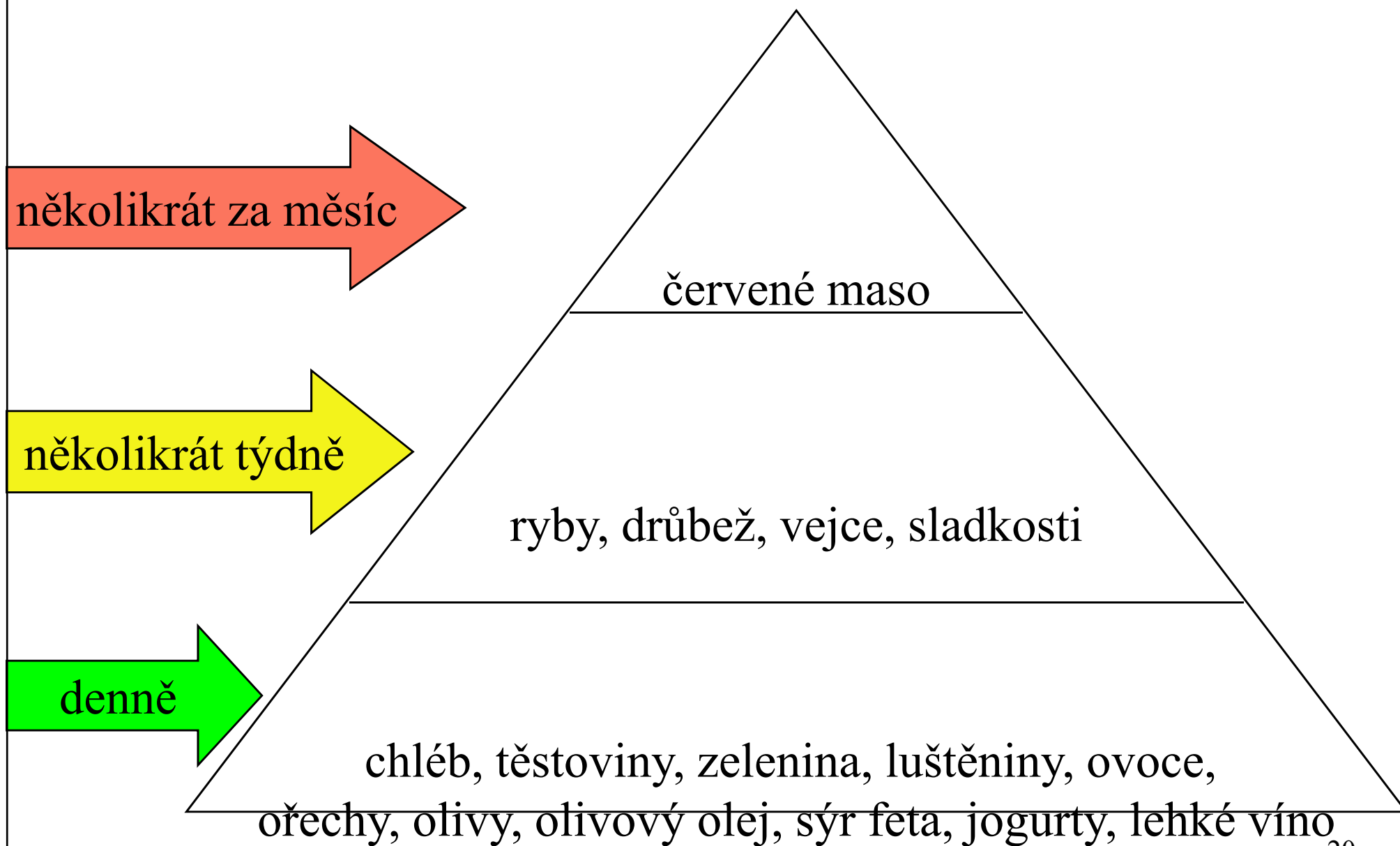
Olejová kyselina (*cis*-oktadec-9-enová)

Biochemický význam MUFA

- hlavně olejová kyselina, zdroj energie
- příznivý vliv na krevní lipidy, snižují LDL-cholesterol, lipoproteiny
bohaté na MUFA jsou odolnější vůči lipoperoxidaci
- fenolové sloučeniny obsažené v panenském olivovém oleji (extra virgin) zvyšují antioxidační kapacitu LDL
- **středomořská dieta** - komplexní fenomén, nízký výskyt kardiovaskulárních a nádorových chorob
- doporučuje se dostatečný příjem MUFA
- výskyt: triacylglyceroly v olivovém a řepkovém oleji

Pyramida středomořské stravy

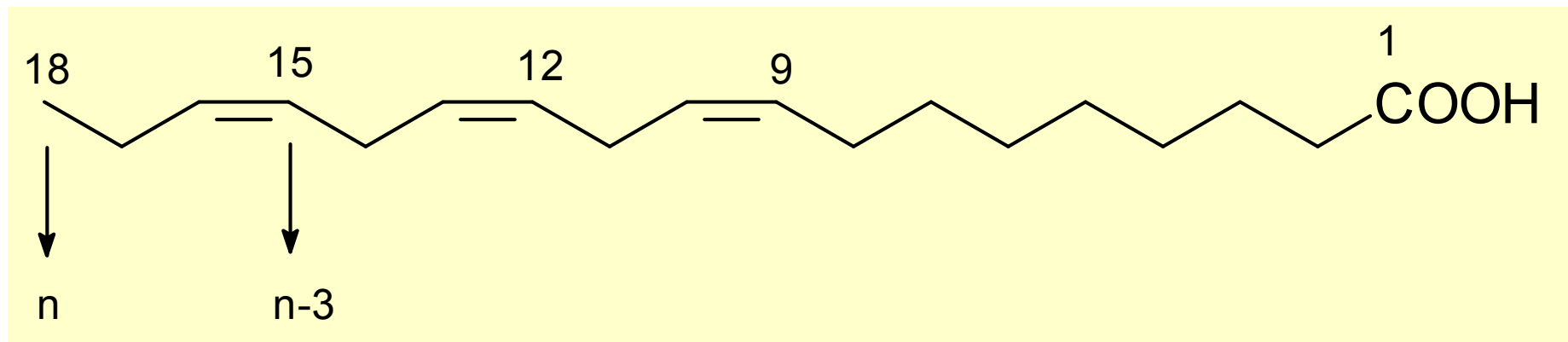

PUFA jsou ve slunečnicovém oleji (n-6) a rybím tuku (n-3)

- 18:2 (9,12) linolová (LA) **n-6 esenciální**
- 18:3 (9,12,15) α -linolenová (ALA) **n-3 esenciální**
- 20:4 (5,8,11,14) arachidonová **n-6**
- 20:5 (5,8,11,14,17) ikosapentaenová (EPA) **n-3**
- 22:6 (4,7,10,13,16,19) dokosahexaenová (DHA) **n-3**

Symbolika n-9, n-6, n-3

- n = počet uhlíků v MK
- rozdíl vyjadřuje polohu dvojné vazby od posledního (methylového) uhlíku

Esenciální MK jsou linolová (LA) a α -linolenová (ALA)

- nemohou vznikat v organismu, protože chybí enzymy na příslušné desaturace
- desaturace u člověka probíhá pouze od C1 do C9
- desaturace typu n-6 a n-3 probíhají pouze v rostlinách
- esenciální MK musí být přijímány v potravě (6-8 g denně)
- optimální poměr je **LA : ALA = 5 : 1** ne vyšší !

Průměrný obsah esenciálních MK v rostlinných olejích (%)

Olej	LA	ALA	LA : ALA
Olivový*	10	-	-
Řepkový	23	7	3 : 1
Slunečnicový	64	1	64 : 1
Sójový	55	7	8 : 1

* Ve středomoří pochází ALA hlavně z ryb

Optimální poměr LA : ALA = 5 : 1

Metabolismus linolové kyseliny (LA, n-6)

18:2 (9,12) linolová

desaturace

18:3 (6,9,12)

elongace

20:3 (8,11,14)

desaturace

20:4 (5,8,11,14) arachidonová

elongace probíhá od karboxylu (C1),
poslední dvojná vazba zůstává n-6

⇒ není esenciální

Biochemický význam PUFA

- snižují hladinu cholesterolu v plazmě
- přeměňují se na další PUFA a ikosanoidy
- nadměrný příjem může škodit, protože jsou citlivé na lipoperoxidaci
- převaha účinků ikosanoidů odvozených od linolové kys. (LA) má nepříznivé zdravotní účinky (zvýšená krevní srážlivost aj.)
- výskyt: triacylglyceroly slunečnicového a sójového oleje (n-6, LA), rybího tuku (n-3, ALA)

LA, linolová kyselina 18:2 (9,12)

$$n = 18 \quad 18 - 12 = 6 \quad \Rightarrow \quad \text{typ} = n - 6$$

Obsah MK ve vybraných tucích (%)

Tuk	SAFA	MUFA	PUFA
Sádlo	50	45	5
Máslo ^a	60	35	2
Kokosový tuk ^b	90	9	1
Margariny	20-30	20-50	20-50
Řepkový olej	10	60	30
Olivový olej	15	75	10
Slunečnicový olej	10	25	65

^a Zbytek do 100 % tvoří cca 3 % *trans*-MK

^b Vynikající surovina na výrobu mýdla. Jako potravinový tuk nevhodný.

Pro dobré fyzikální vlastnosti je součástí zmrzlin, nanuků, mražených krémů apod. 28

trans-Mastné kyseliny mají nepříznivý vliv na hladinu cholesterolu

Přirozený výskyt

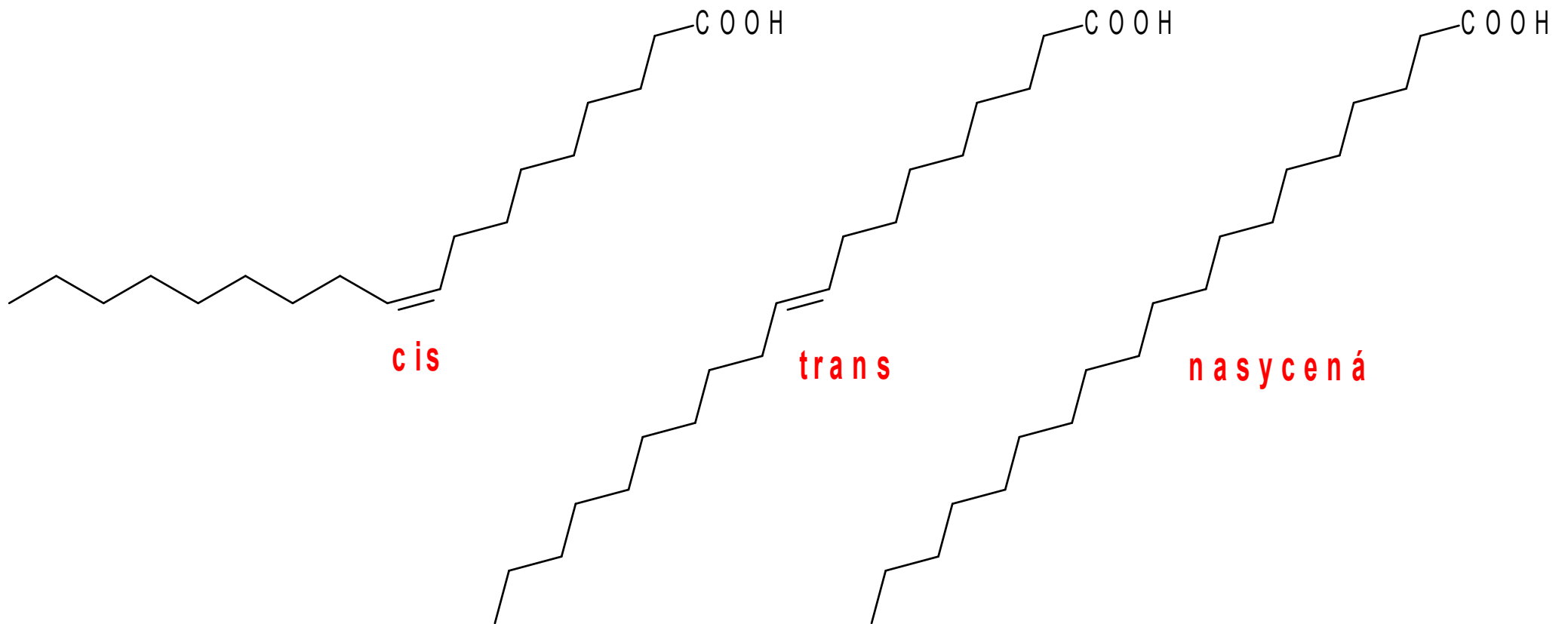
- podkožní tuk přežvýkavců,
lůj (3-7 %)
- mléčný tuk přežvýkavců,
máslo (3 %)

Syntetický původ

- pokrmové tuky ztužované hydrogenací
- výrobky z takových tuků: sušenky, trvanlivé pečivo

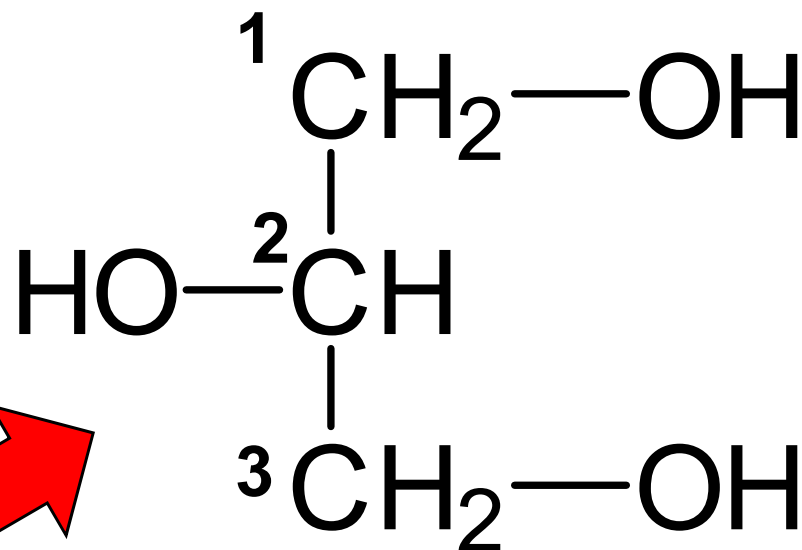
Podle současné legislativy nejsou výrobci povinni uvádět na obalu obsah *trans*-MK. Složení mastných kyselin uvádějí pouze na výrobcích, kde je jejich složení příznivé. Je to jediné vodítko pro spotřebitele, aby si vybral vhodný výrobek.

Srovnajte: Tvar molekul MK

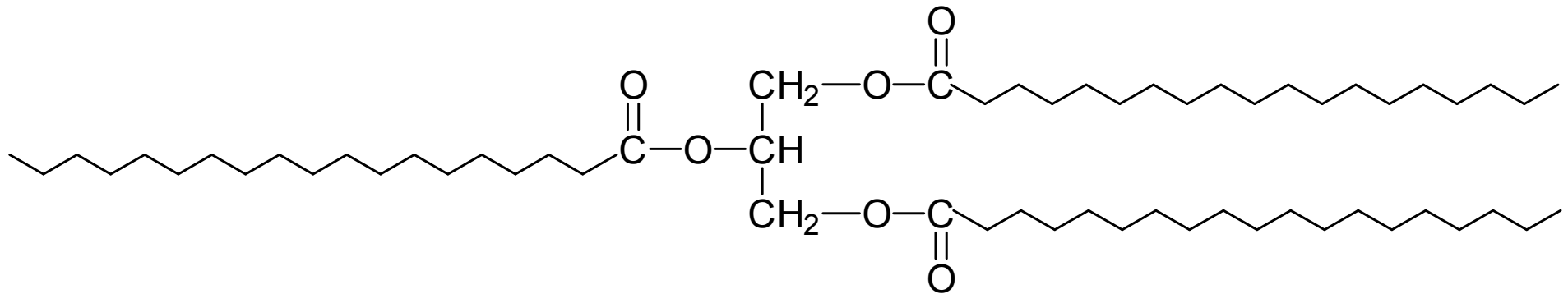
Glycerol (propan-1,2,3-triol)

- trojsytný alkohol
- alkoholová složka lipidů
- takto prezentovaný vzorec se označuje jako *sn*-glycerol

sn – stereospecific numbering

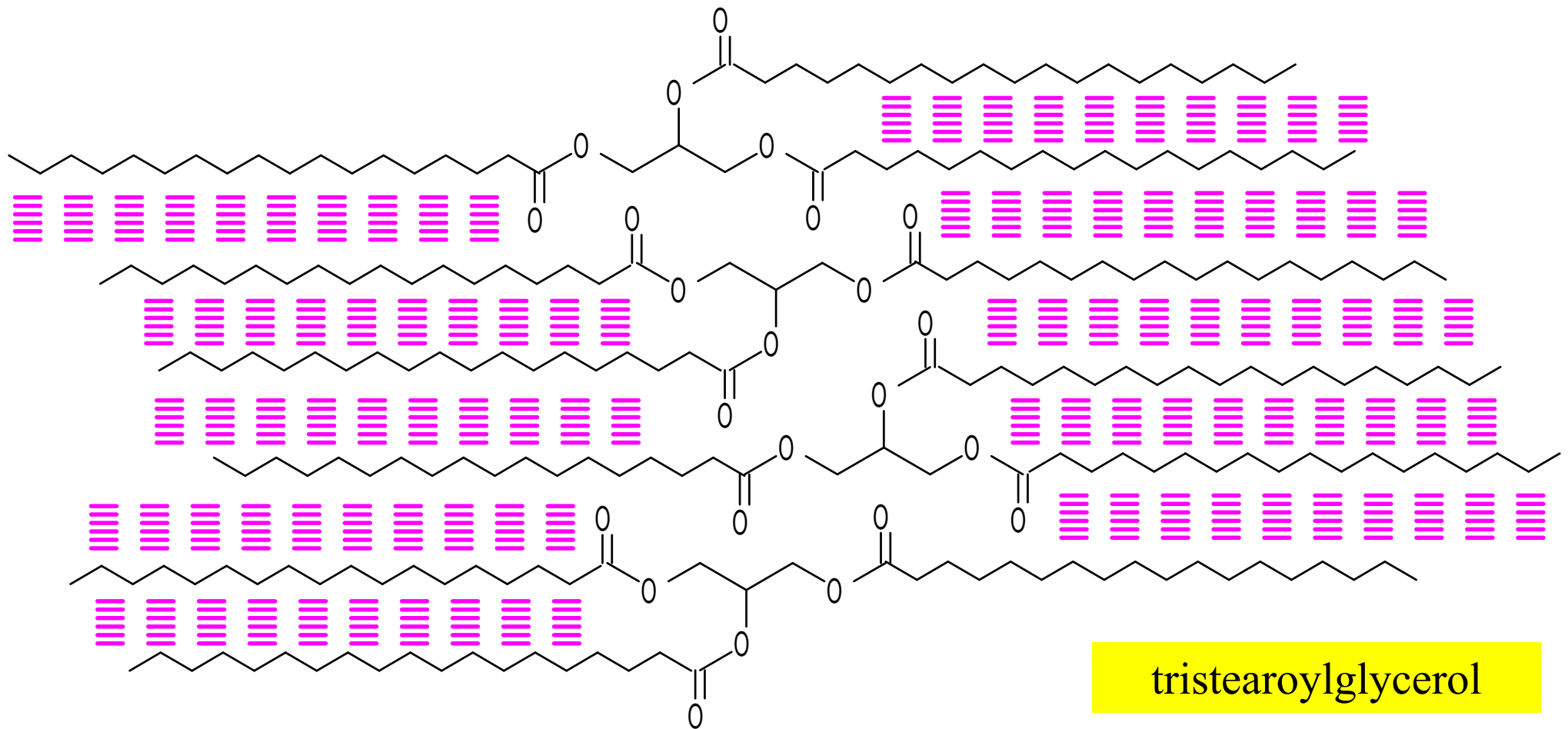
Tuky jsou triestery glycerolu

nasycený triacylglycerol (TAG)

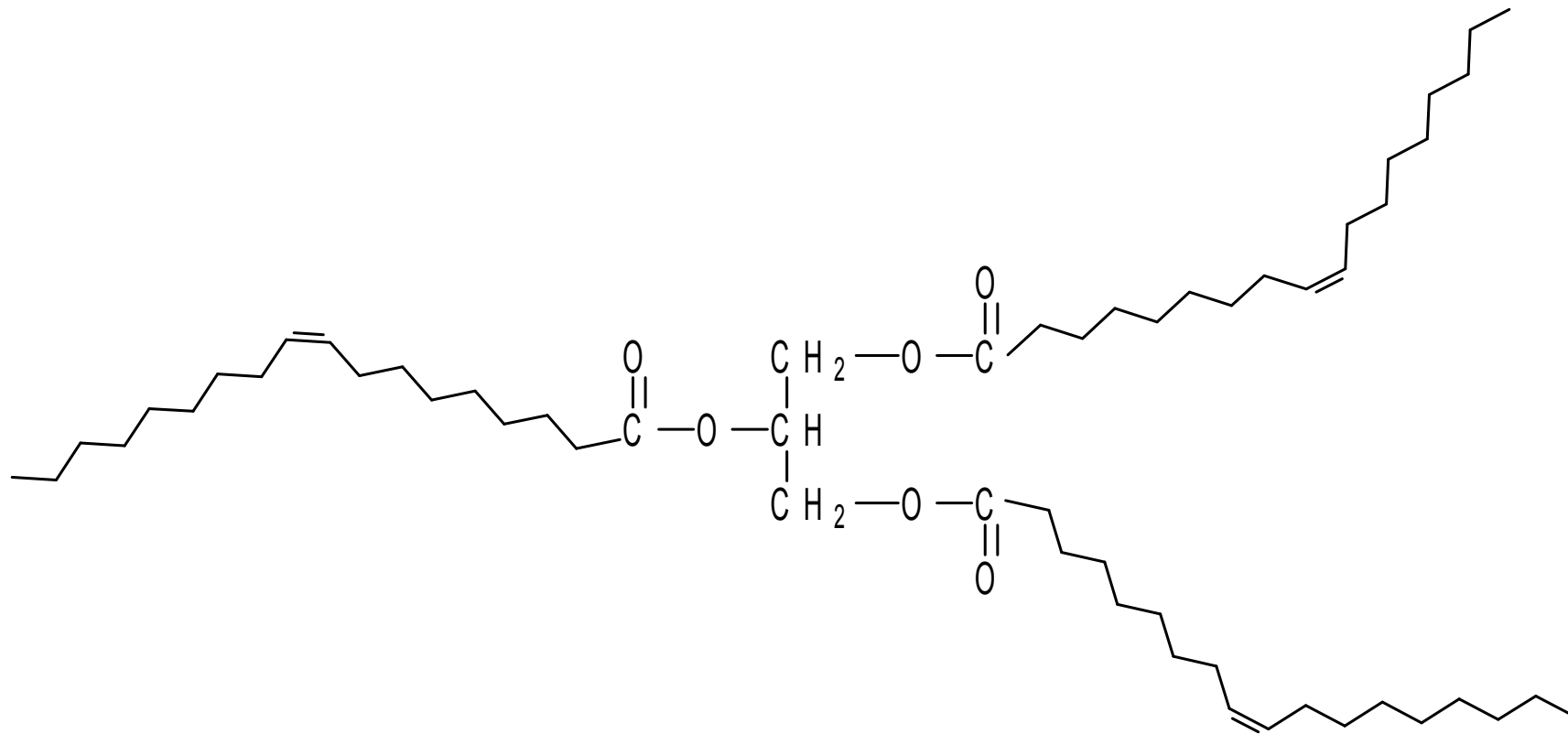

Disperzní mezimolekulární interakce mezi extendovanými řetězci nasycených MK v TAG jsou rozsáhlé

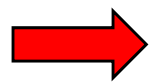
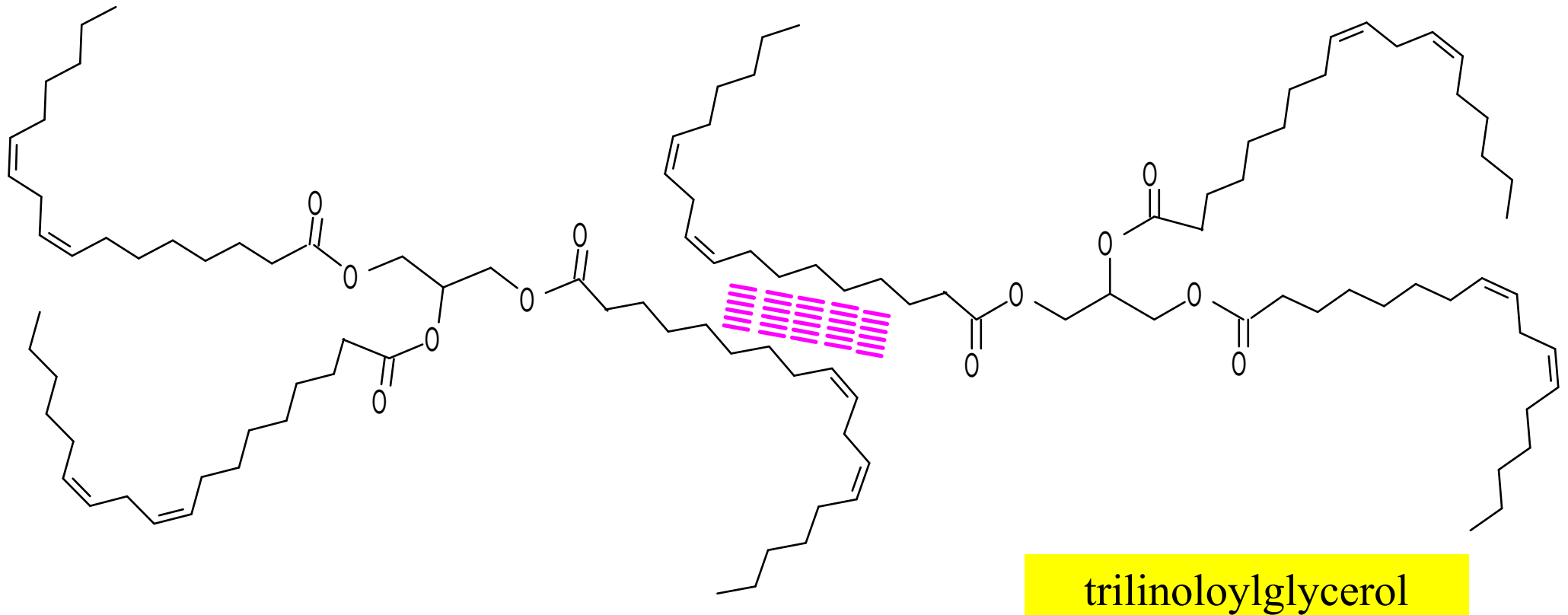

důsledkem je vyšší teplota tání a tuhá konzistence

Trioleoylglycerol (tvar molekuly není protáhlý)

Disperzní mezimolekulární interakce mezi nenasycenými TAG jsou omezené

důsledkem je nižší teplota tání a kapalná konzistence (oleje)

Chemické přeměny tuků

- hydrogenace (in vitro)
  - re-esterifikace (in vitro)
  - hydrolýza (in vitro, **in vivo**)
  - lipoperoxidace (in vitro, **in vivo**)
  - žluknutí (in vitro)
- } ztužování

Ztužování olejů

Stará metoda

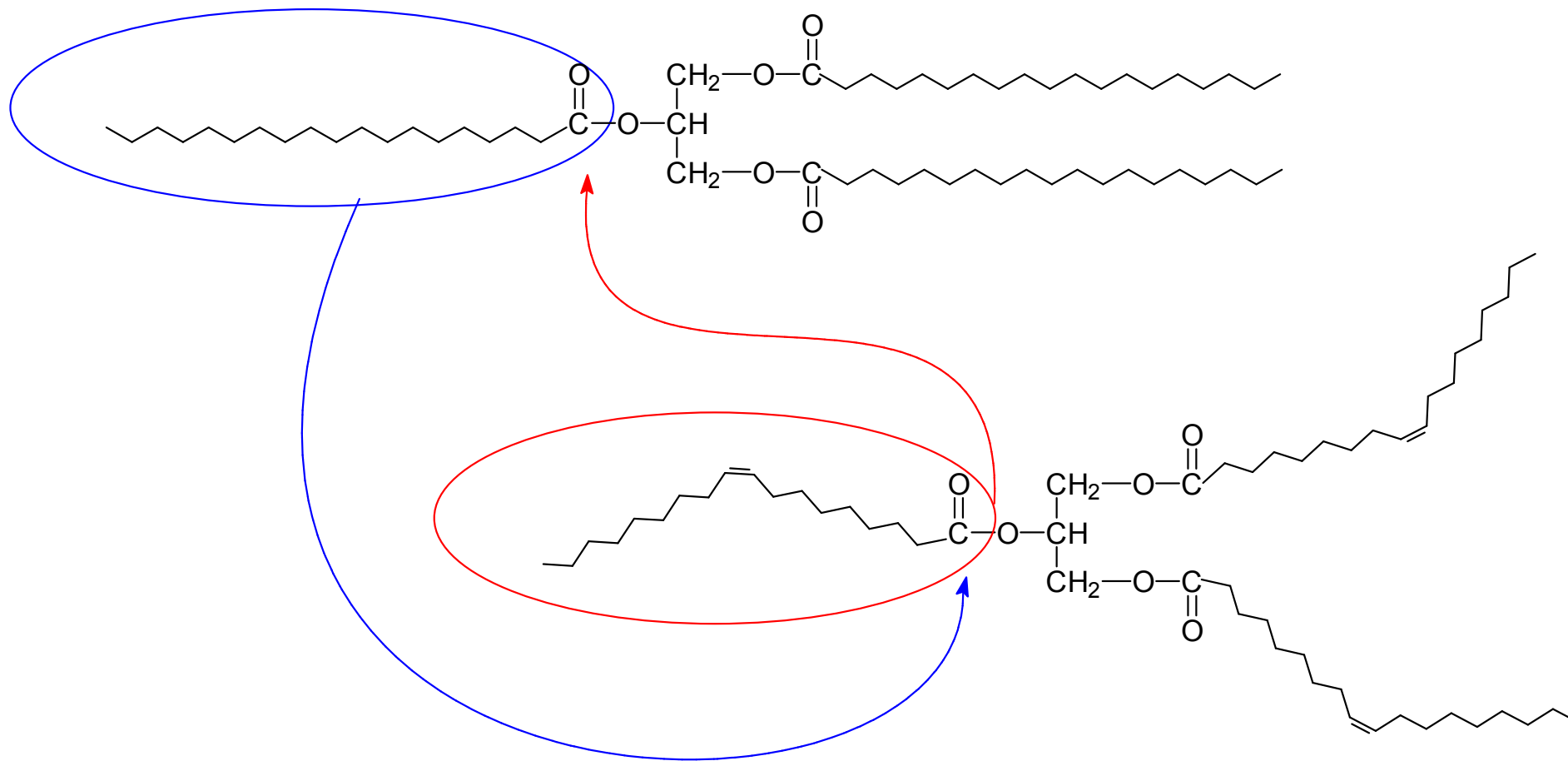
- katal. hydrogenace
- radikálová reakce
- nespecifická
- olej + H₂(g) + kat.(Ni)
- vznikají *trans*-MK

Nová metoda

- re-esterifikace
- bazicky katalyzovaná
- výměna acylů
- pevný tuk + olej
- nevznikají *trans*-MK

Re-esterifikace TAG

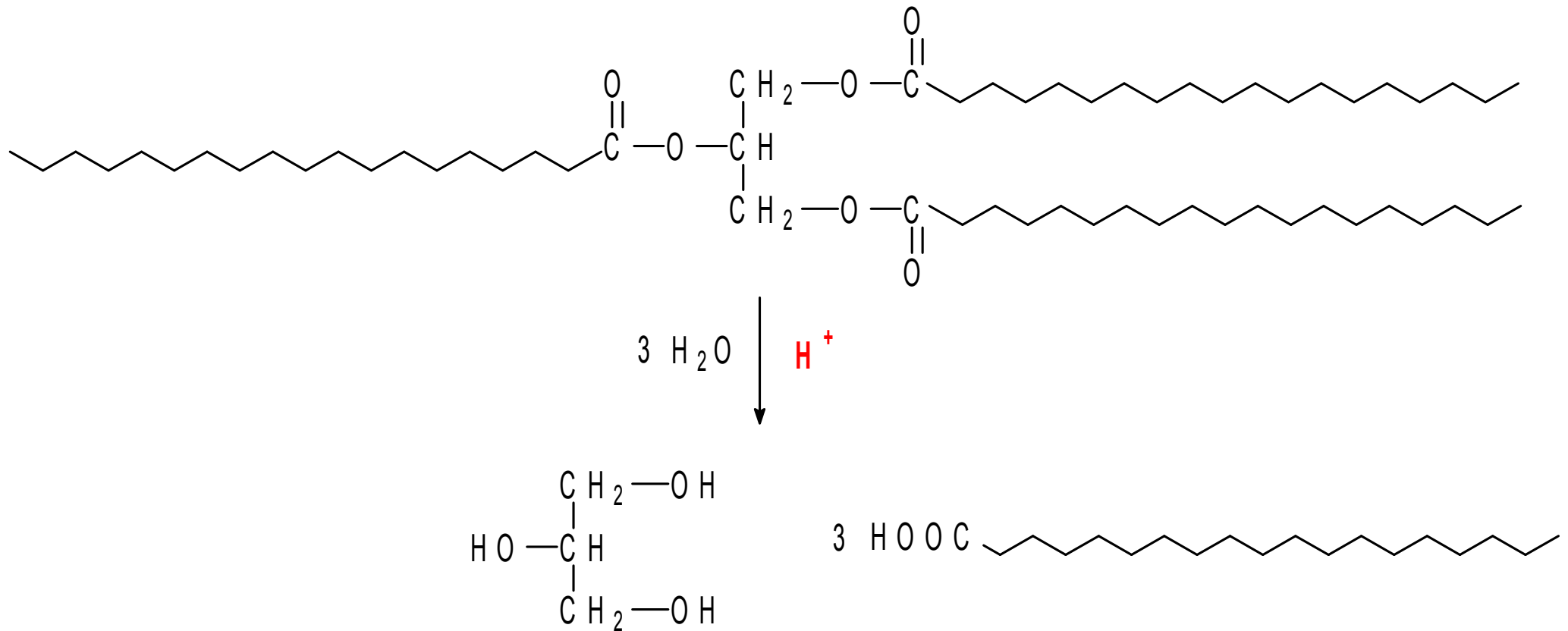
(výměna acylů)

Hydrolýza triacylglycerolů může probíhat trojím způsobem

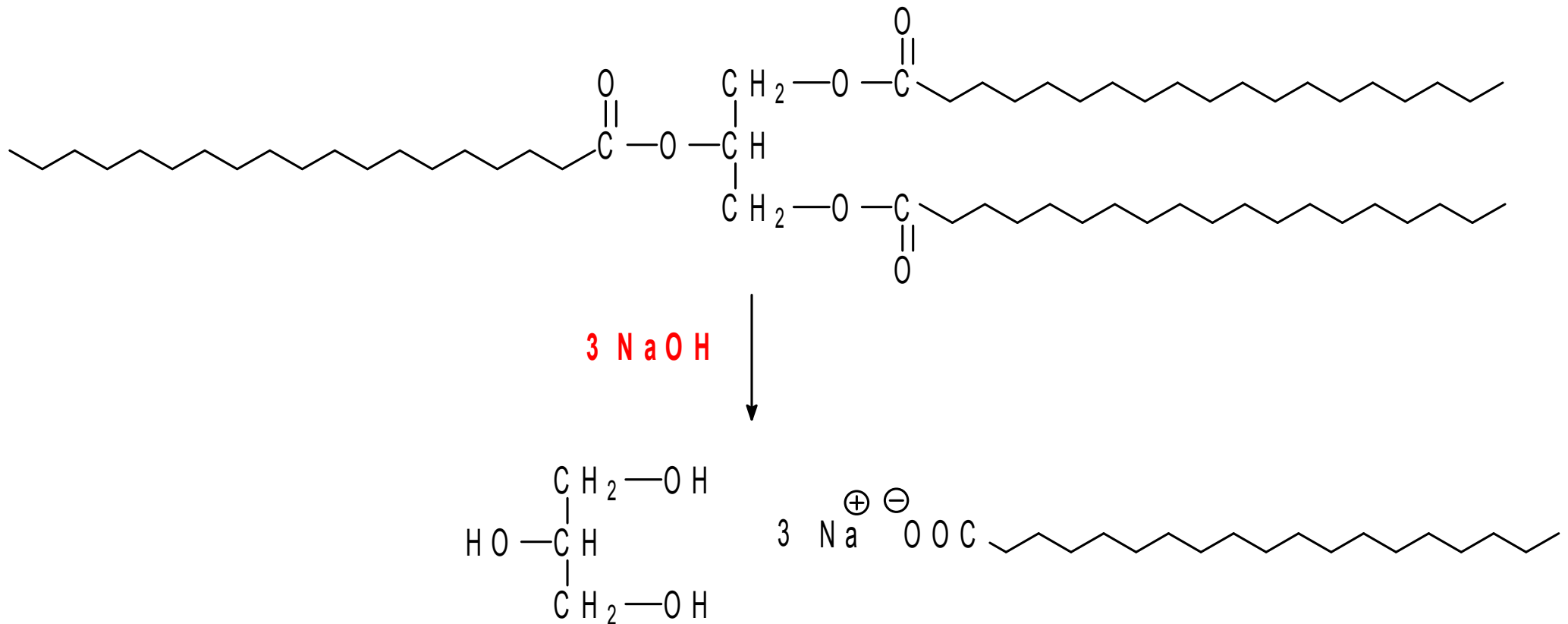
- **kyselá** → glycerol + 3 MK
- **alkalická** → glycerol + 3 soli MK
- **enzymová** → 2-acylglycerol + 2 MK
(převážně)

Kyselou hydrolýzou TAG vznikají volné MK

Alkalickou hydrolýzou TAG vznikají mýdla

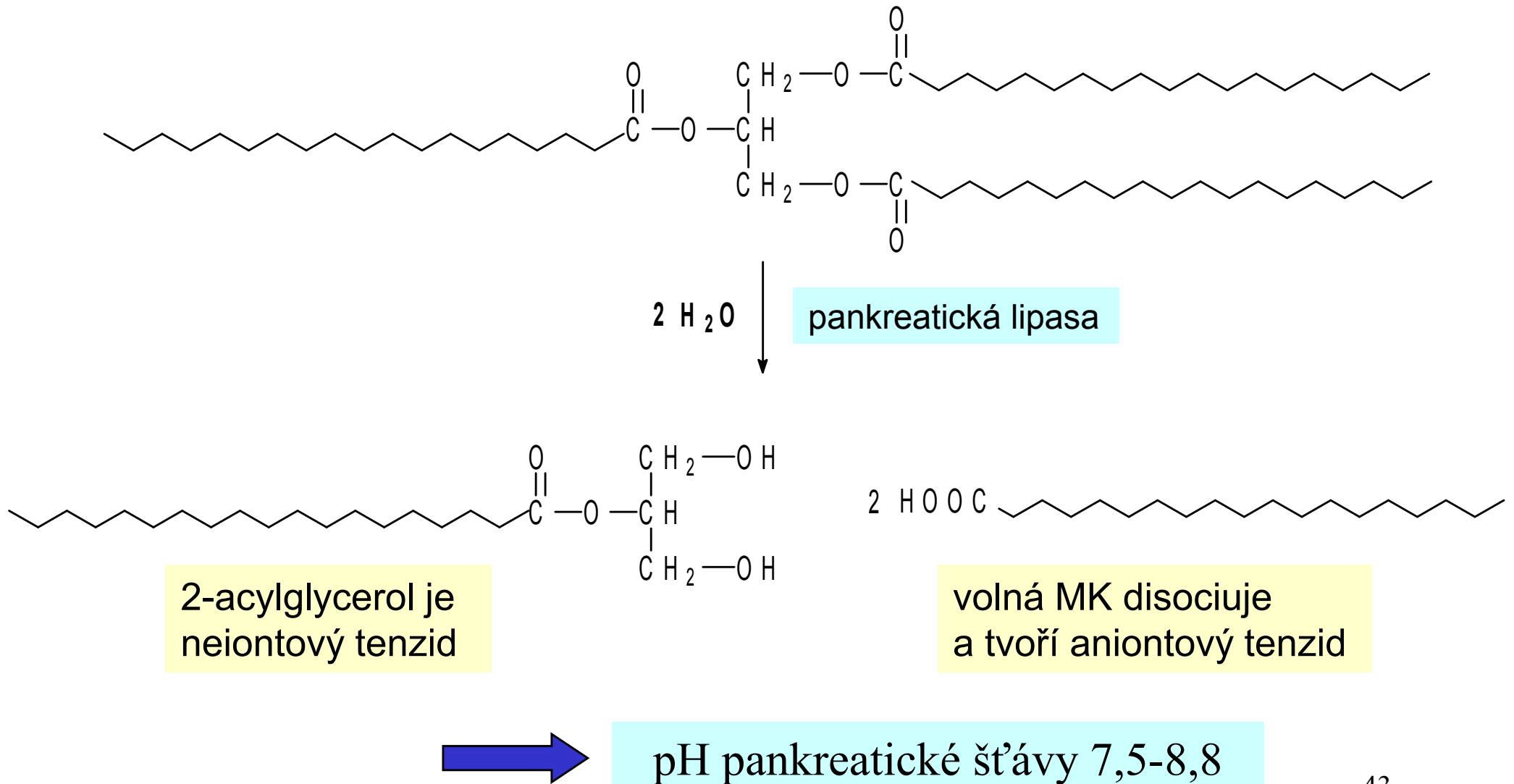
Mýdlo (sodná sůl vyšší mastné kyseliny) je aniontový tenzid

Složení mýdla

Aqua, Sodium Tallowate, Sodium Lardate, Sodium
Cocoate, Perfume, Glycerine, Almond Extract,
Sodium Chloride, Titanium Dioxide, EDTA, CI 15510

viz Semináře,
Str. 25

Enzymovou hydrolýzou v tenkém střevě vznikají dva typy přirozených tenzidů

Přirozené tenzidy při vstřebávání tuků

Tenzid	Typ	Původ
Žlučové kyseliny	aniontový	z cholesterolu v játrech
2-Acylglycerol	neiontový	hydrolýza TAG ve střevu
Anionty MK	aniontový	hydrolýza TAG ve střevu
Fosfolipidy	amfoterní	potrava

Vytvářejí micelu, která vstupuje do enterocytu

Lipoperoxidace *in vivo*

- reakce PUFA (tři více dvojných vazeb) s volnými radikály ($\bullet\text{OH}$, $\bullet\text{OR}$, $\bullet\text{OOR}$)
- řetězová reakce, neenzymová
- produkty jsou vyšší aldehydy, plynné alkany (ethan),
malondialdehyd $\text{O}=\text{CH}-\text{CH}_2-\text{CH}=\text{O}$
- MDA poškozují bílkoviny a další biomolekuly

**Jak lze omezit
lipoperoxidaci
v lidském těle?**

Žluknutí tuků

- soubor reakcí, které vedou ke zhoršení organoleptických vlastností tuku
- hydrolytické, oxidační, kombinované
- urychluje: kyslík, teplo, světlo, stopy kovů, mikroorganismy, plísně (plísňové sýry a trvanlivé salámy mohou obsahovat značné množství volných MK)

Prevence: tuky uchovávat v chladu a temnu,
v uzavřených nádobách,
při kupování pečlivě prozkoumat expirační dobu

Tuky v medicíně

Externí aplikace - mast'ové, krémové a čípkové základy

adeps lanae (tuk ovčí vlny), adeps suillus (vepřové sádlo)

stearinum (směs stearové a palmitové kys.)

helianthi oleum (slunečnicový olej), olivae oleum (olivový olej)

cacao oleum (kakaové máslo)

Parenterální aplikace - infuzní roztoky

sojae oleum emulsio (10-20 %)

Tuky ve výživě

Zjevné

- spotřebitel dobře ví, že si kupuje tuk
- máslo, sádlo, margariny, oleje ....

Skryté

- spotřebitel si neuvědomuje, že konzumuje tuk
- uzeniny, paštiky (20-60 %)
- sušenky (20-45 %)
- sýry (20-70 %)
- smažené potraviny
- nanukové dorty a další ...

Doporučený poměr živin

Živina	Procento příjmu energie/den
Škroboviny	55 – 60 %
Tuky	≤ 30 %
Bílkoviny	10 – 15 %

SAFA ≈ 5 %

MUFA ≈ 20 %

PUFA ≈ 5 %

Výživová doporučení týkající se lipidů

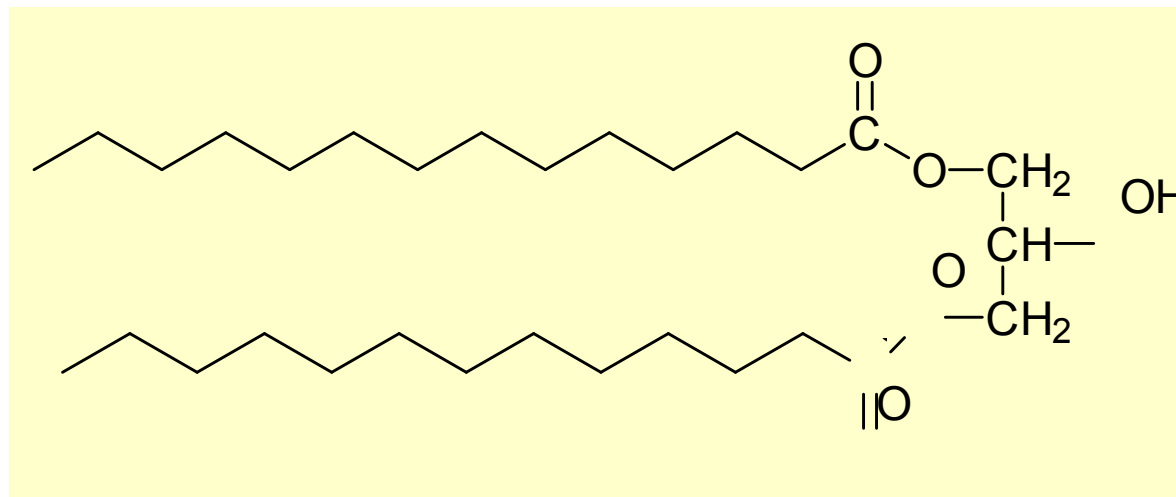
- omezovat tuky se SAFA (často obsahují cholesterol)
- zvýšit spotřebu olivového, řepkového oleje a ryb
- slunečnicový a sojový olej s opatrností (po lžičkách!)
- zvýšit spotřebu emulgovaných tuků (místo másla)
- vyhýbat se *trans*-MK
- vyhýbat se přepáleným tukům
- smažené pokrmy s mírou

Některé tuky jsou emulze typu v/o

Produkt	Obsah tuku	Obsah vody
Máslo ^a	80 %	20 %
Margariny ^b	30-80 %	20-70 %

^a Emulgátory: mléčné proteiny (kasein) a fosfolipidy

^b Emulgátory: monoacylglyceroly, diacylglyceroly

Tuky na smažení musí být odolné proti lipoperoxidaci

Vhodné

- ztužené 100% tuky
- oleje s vyšší oxidační stabilitou (olivový olej, fritovací oleje)

Nevhodné

- slunečnicový olej
- sójový olej
- máslo*
- sádlo*

* Obsahují cholesterol, oxidační produkty cholesterolu vznikající při smažení jsou považovány za vysoce škodlivé

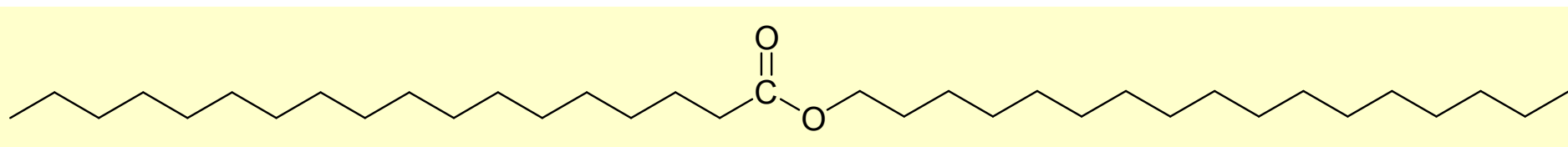
Srovnejte: výhody × nevýhody

Olivový olej	Slunečnicový olej
Převažuje olejová kys.	Převažuje linolová kys.
Odolný k oxidaci 😊	Náchylný k oxidaci 😞
Spotřebu netřeba omezovat	Spotřebu s mírou
Vhodný na smažení 😊	Nevhodný na smažení 😞
Dovoz (I, E, GR)	Domácí surovina
Cena: ★★ ★★ 😞	Cena: ★ 😊
Nahořklá chuť 😞	Neutrální chuť 😊

Srovnejte: výhody × nevýhody

Sádlo	Máslo
Homogenní fáze	Emulze v/o
Relativně stabilní 😊	Rychle žlukne 😞
Vyšší SAFA	Nižší SAFA
Hůře stravitelné 😞	Lehce stravitelné 😊
Žádné vitaminy 😞	Vit. A, D, E, karoteny 😊
Cholesterol: ★ 😊	Cholesterol: ★★ ★ 😞
Cena: ★	Cena: ★★ ★

Vosky jsou estery vyšších MK a vyšších alkoholů

- včelí vosk (hexakosyl-dokosanoát)
- vorvaňovina (hexadecyl-palmitát)
- lanolin (složitá směs vosků + vyšších alkoholů)
- vyšší alkoholy - neiontové emulgátory
- význam ve farmacii a kosmetice

Regenerační krémy jsou mastné (emulze v/o)

Modelové složení (typ Indulona)

Aqua = polární fáze (minoritní)

Paraffinum liquidum = nepolární fáze (převažující)

 Lanolin = neiontový emulgátor

Cholesterol = neiontový emulgátor

viz také Semináře, str. 25

Komponenty složených lipidů

cholin
serin
inositol
a další ...

glycerol

mastná kyselina

fosfát

sfingosin

monosacharid

oligosacharid

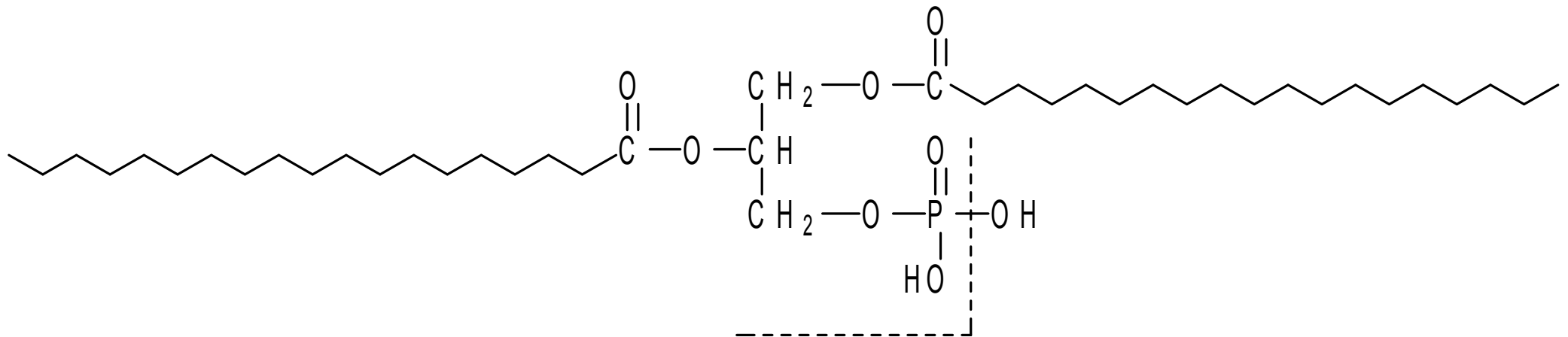
***N*-acetylneuraminová kys.**

viz LCH II
Příloha 4

Glycerofosfolipidy

- základní struktura - **fosfatidová kyselina**
- acyl je fosfatidyl
- fosfolipidy jsou hlavní lipidovou součástí biologických membrán
- meziprodukty lipidového metabolismu
- speciální funkce

Fosfatidová kyselina

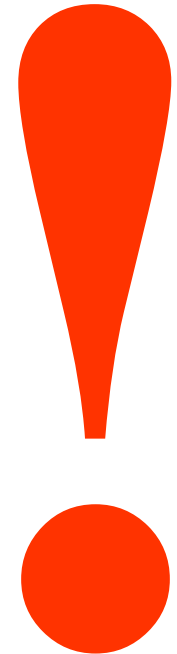

fosfatidyl

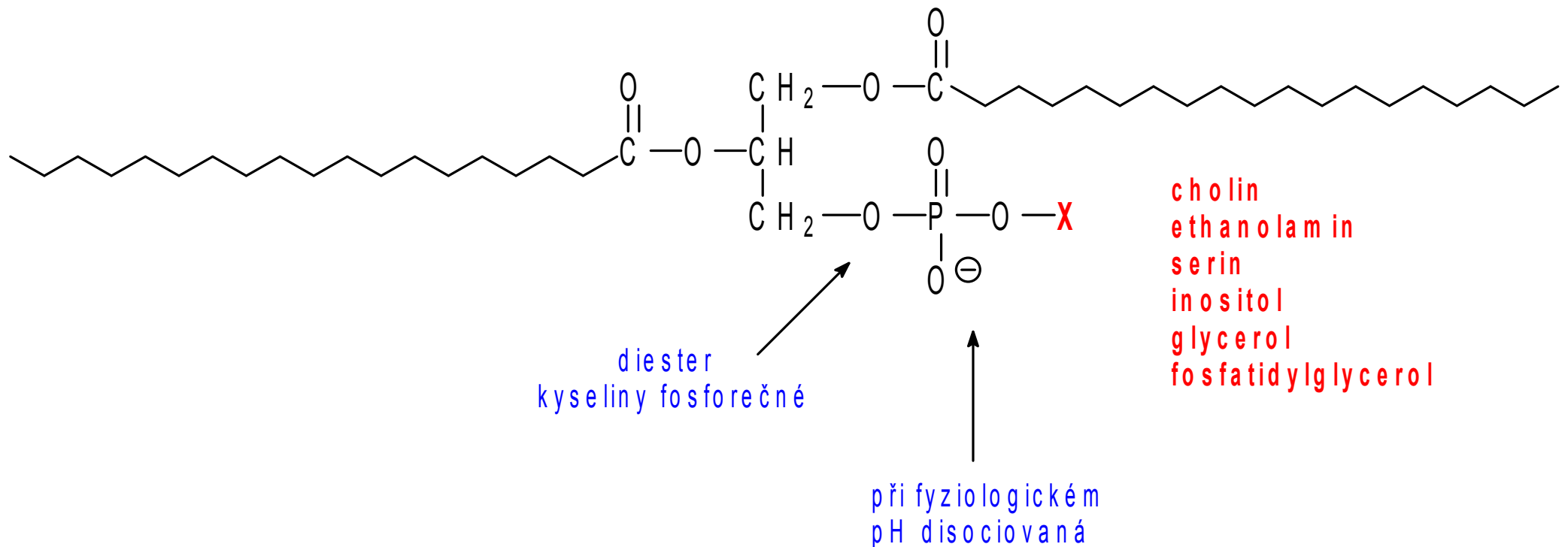
1,2-diacylglycerol-3-fosforečná kyselina

Rozlišujte

- **Fosfatidát** = anion kyseliny fosfatidové
(odstranění H^+)
- **Fosfatidyl** = acyl kyseliny fosfatidové
(odstranění skupiny $-OH$)

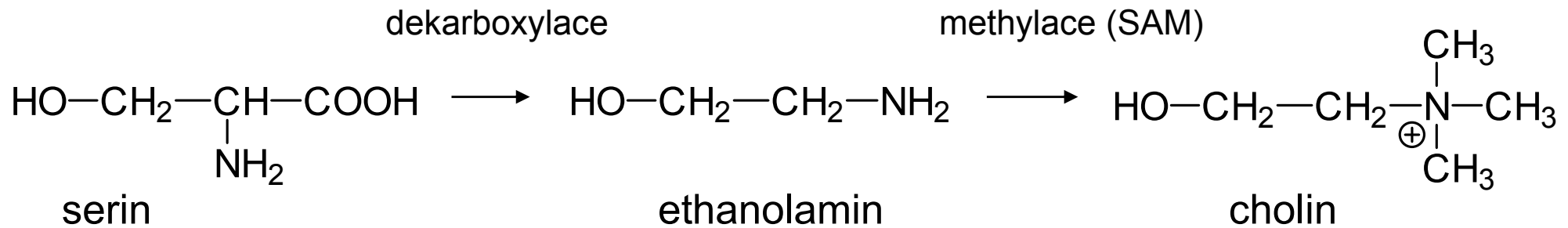

Glycerofosfolipidy

Polární složky fosfolipidů – Metabolický původ

Svojí hydroxylovou skupinou vytváří ester s kyselinou fosfatidovou

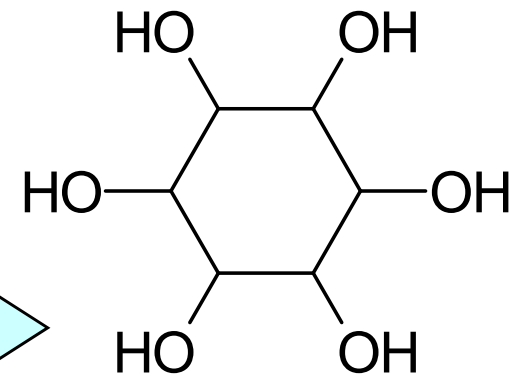

Exogenní zdroj: bílkoviny v potravě

Endogenní zdroj: glycin + HO-CH₂-FH₄

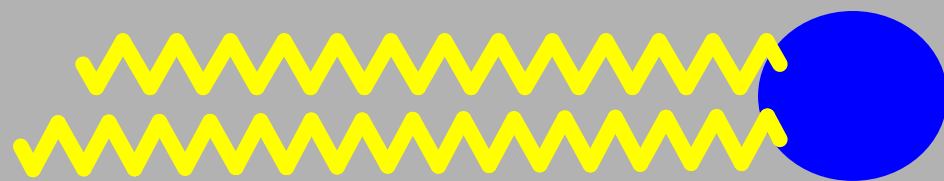
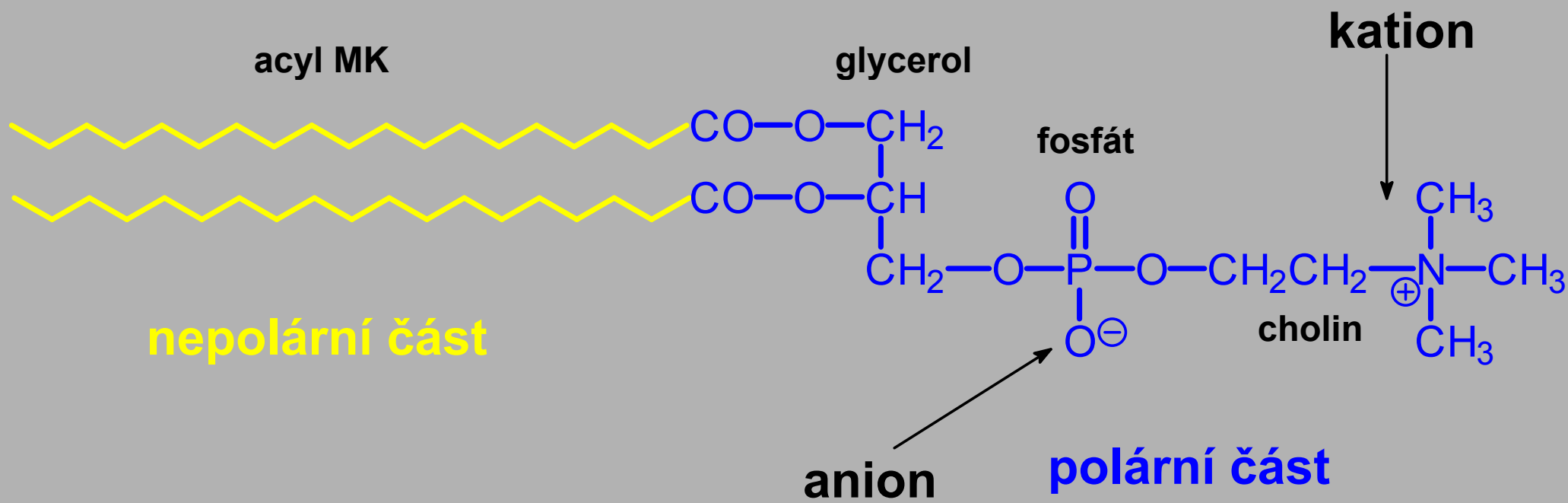
Exogenní zdroj: prakt. všechny potraviny

Endogenní zdroj: glukosa-6-P

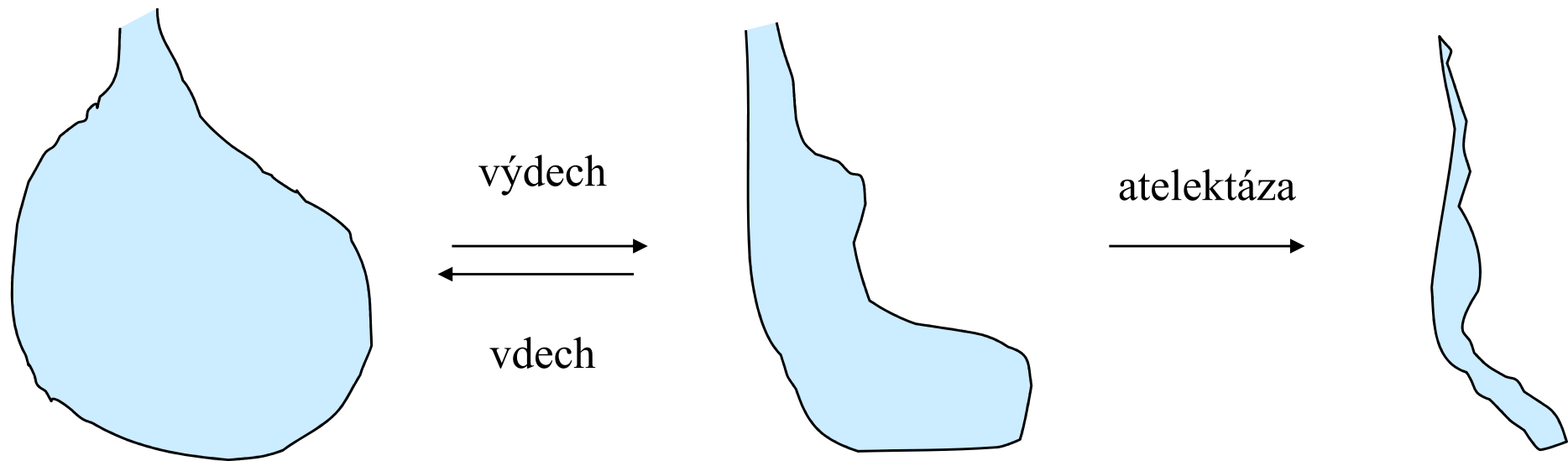
inositol

Fosfatidylcholin je amfoterní tenzid

Dipalmitoylfosfatidylcholin je hlavní složkou plicního surfaktantu

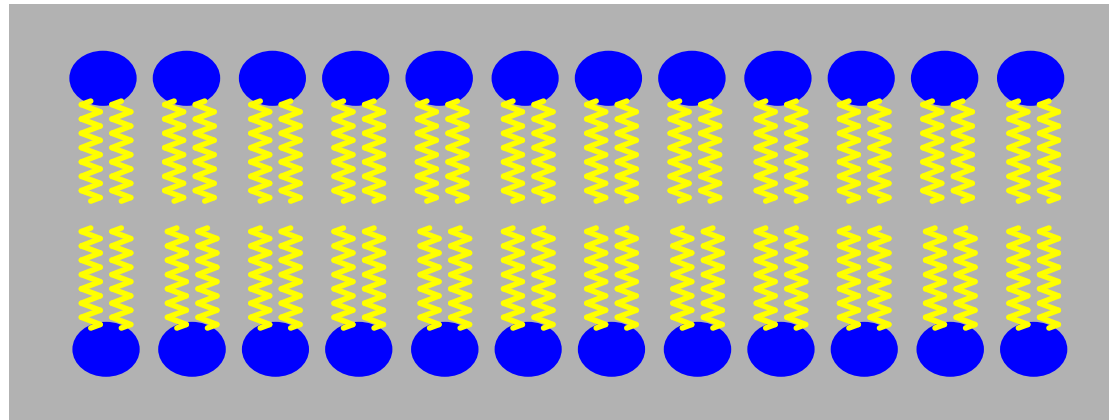

- snižuje povrchové napětí na povrchu alveolů
- zabraňuje kolabování plicních alveolů při výdechu
- usnadňuje otevření alveolů během aspirace
- nedostatek surfaktantu $\Rightarrow$ dechová tíseň (atelektáza)

Jazyková poznámka: surfaktant

- z angličtiny: surface-active substance
- povrchově aktivní látka = tenzid
- slovo „surfaktant“ se samostatně neužívá
- pouze v ustáleném spojení „plicní surfaktant“

Fosfolipidy tvoří dvojvrstvu v buněčných membránách

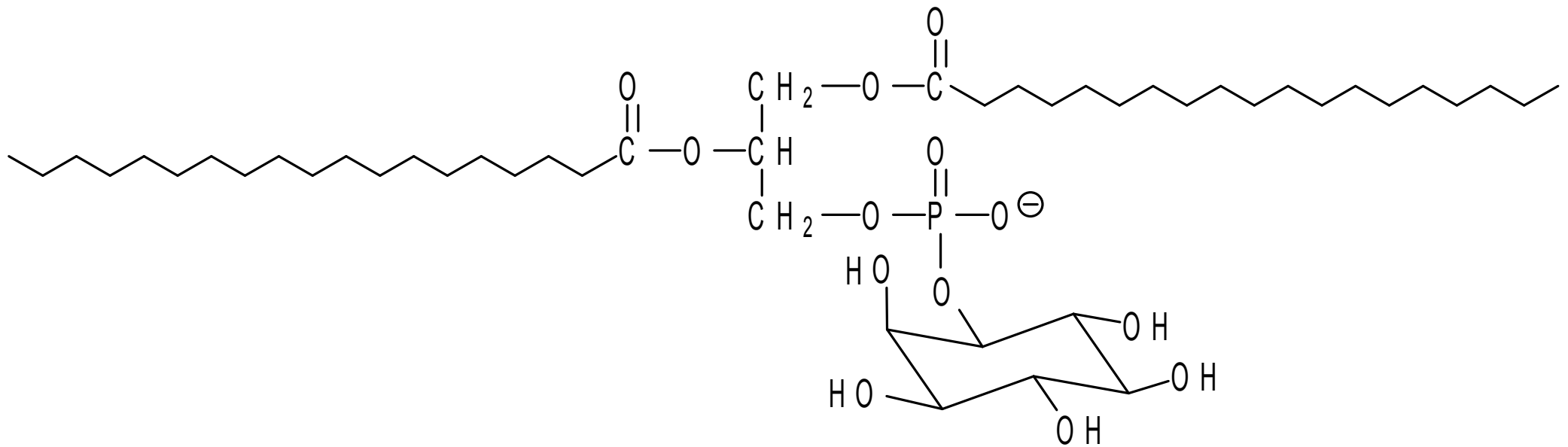

Buněčná membrána je převážně nepolární útvar

Nepolární látky přecházejí snadno (O_2 , CO_2 , některé léky a toxiny)

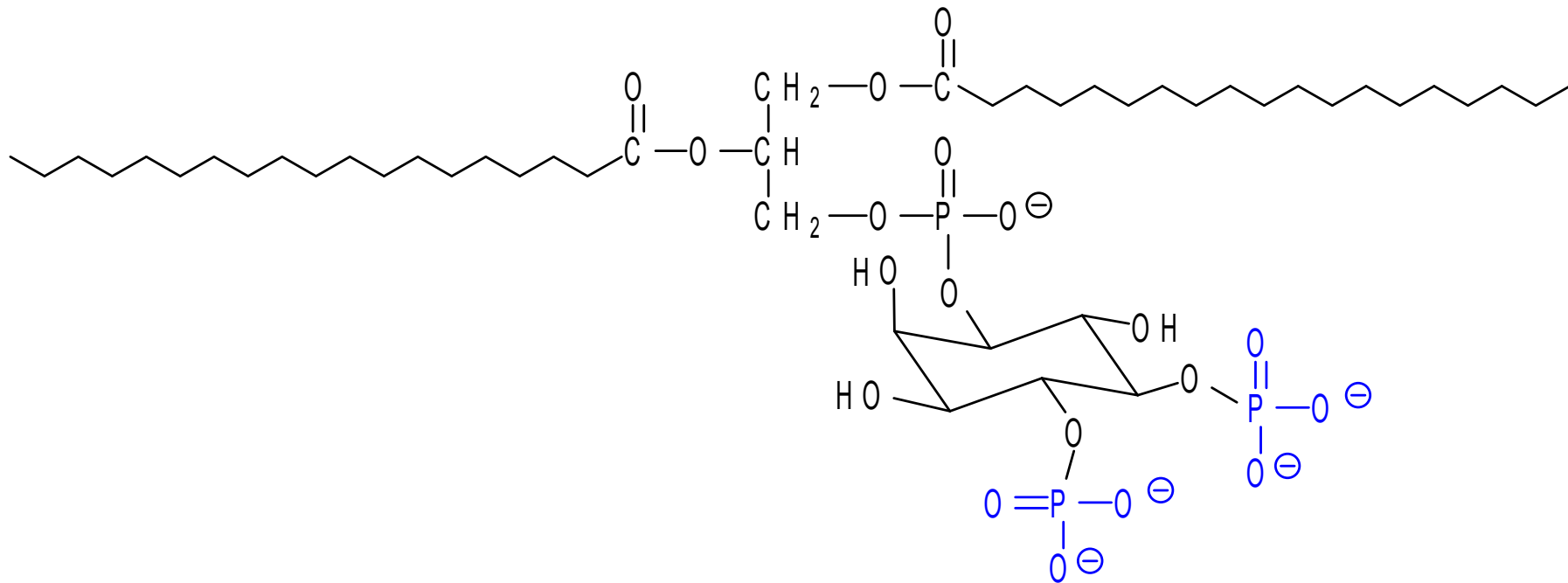
Polární a iontové látky vyžadují přenašeče

Fosfatidylinositol

Tvoří až 20 % fosfolipidů v membránách

PIP₂ je prekurzorem druhého posla

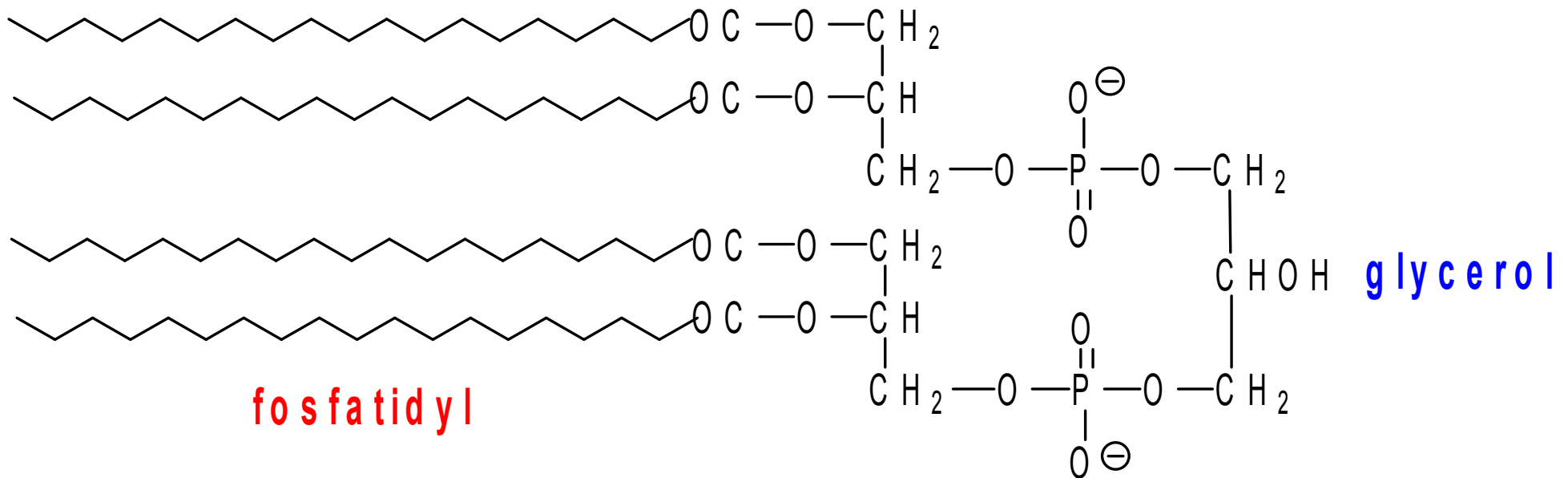

fosfatidylinositol-4,5-bisfosfát (PIP₂)

Druhý posel: inositoltrisfosfát (IP₃) a diacylglycerol (DAG)

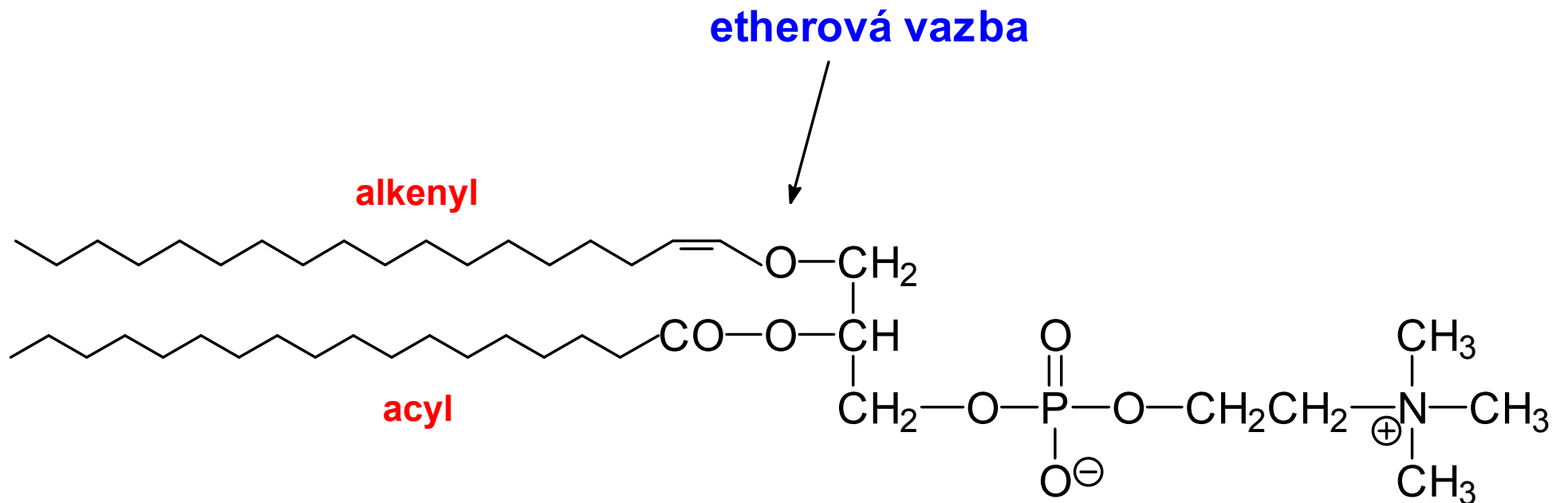
Kardiolipin je v mitochondriální membráně

fosfatidyl

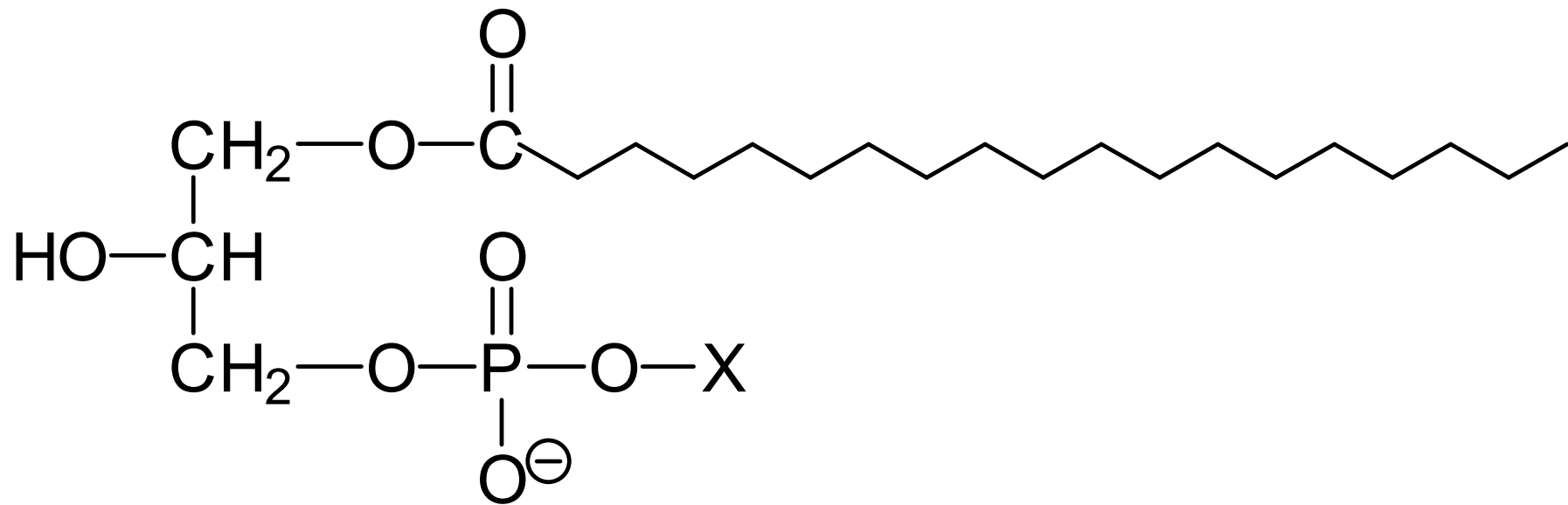
1,3-bisfosfatidylglycerol

Plasmalogen (plasmenylcholin)

Tvoří cca 10 % fosfolipidů v mozku a svalech

Lysofosfolipidy - meziprodukty metabolismu fosfolipidů

2-deacylfosfolipidy

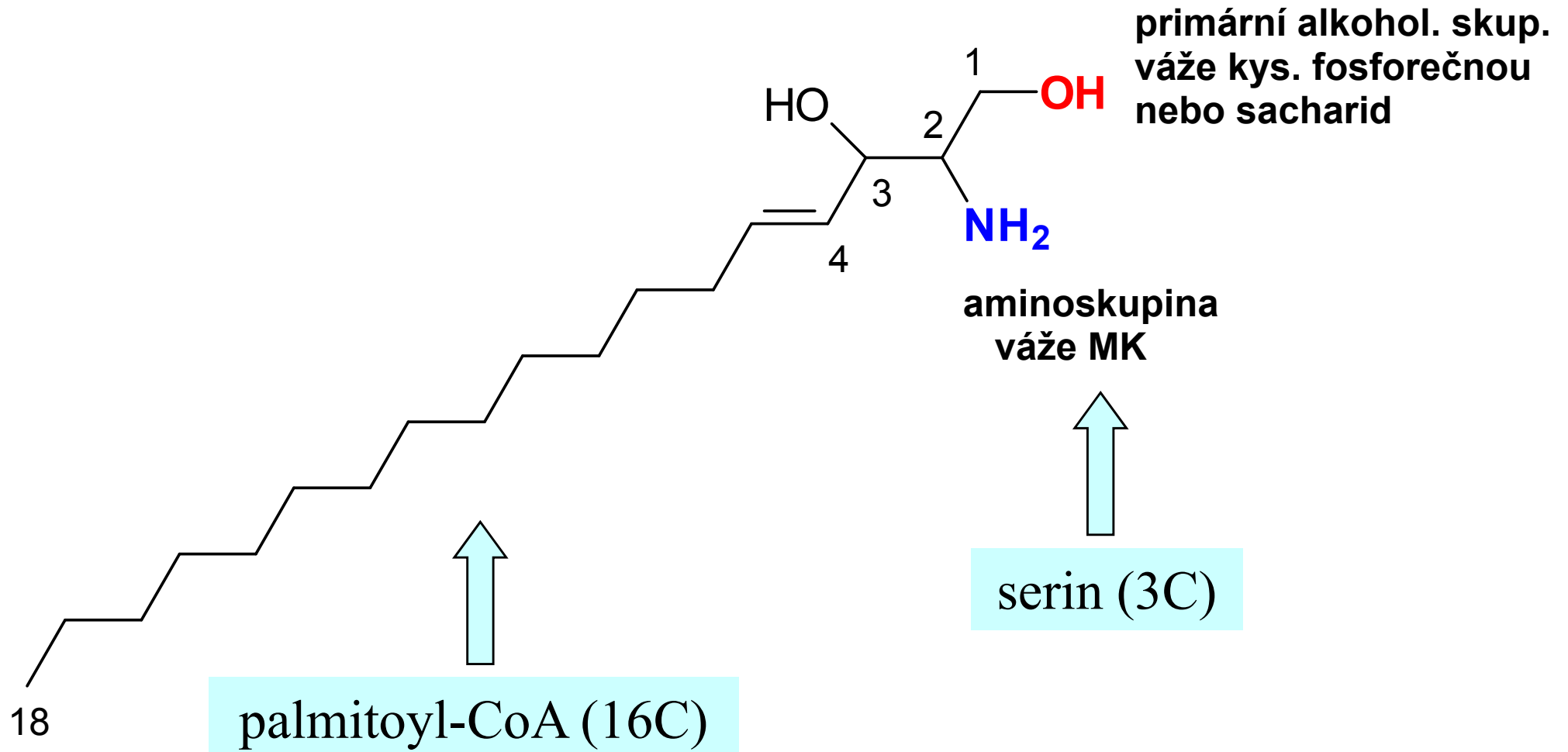

Sfingofosfolipidy

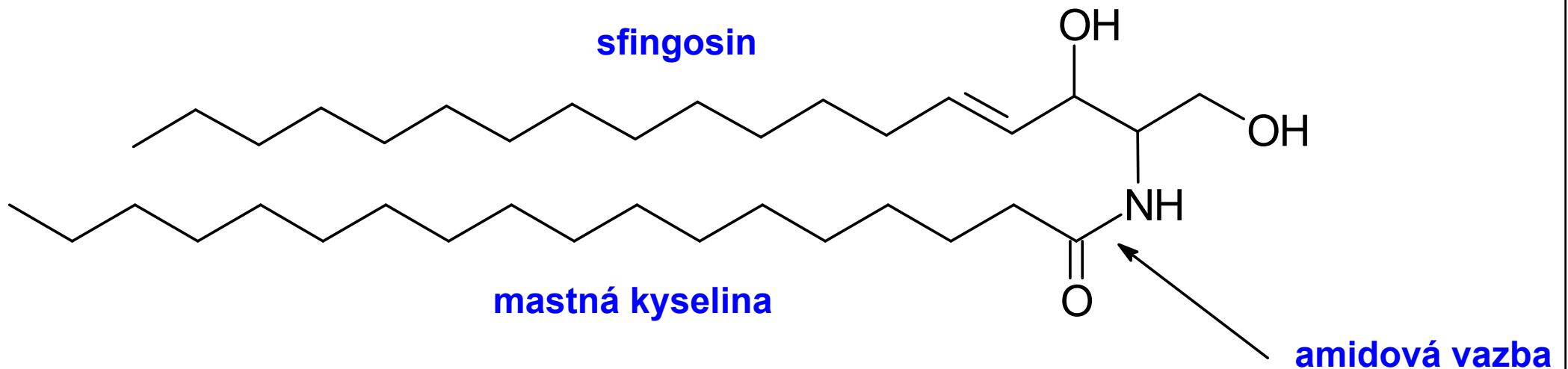
- základem je nenasycený C18 aminoalkohol
- sfingosin (2-aminooktadec-4-en-1,3-diol)
- konfigurace na dvojné vazbě je *trans*

Sfingosin má 18 uhlíků

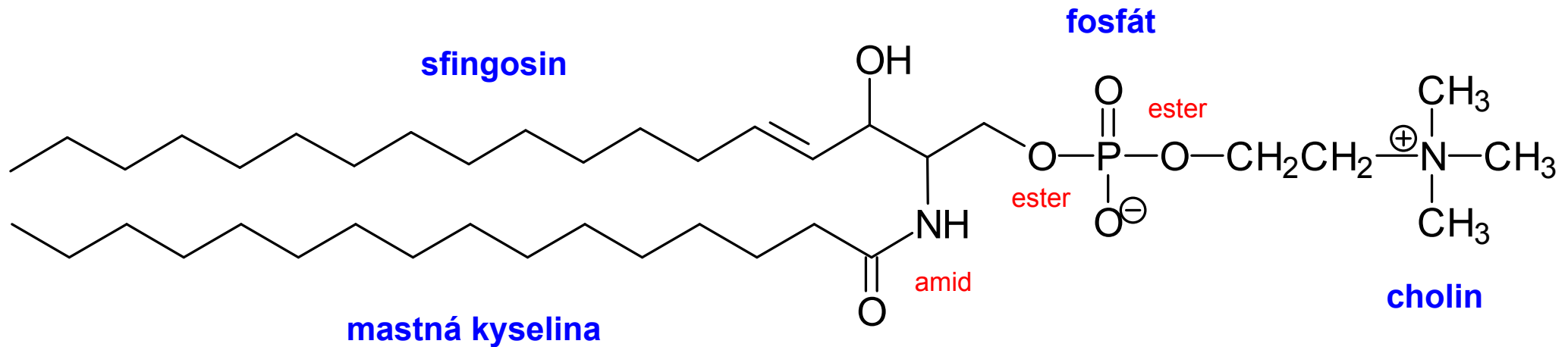
16 pochází z palmitové kyseliny, 2 ze serinu

Ceramidy nemají biochemický význam, ale jsou základem struktury sfingolipidů

Sfingomyeliny

ve velkém množství v mozku a v nervové tkáni
MK - lignocerová 24:0 a nervonová 24:1(15)

Glykosfingolipidy

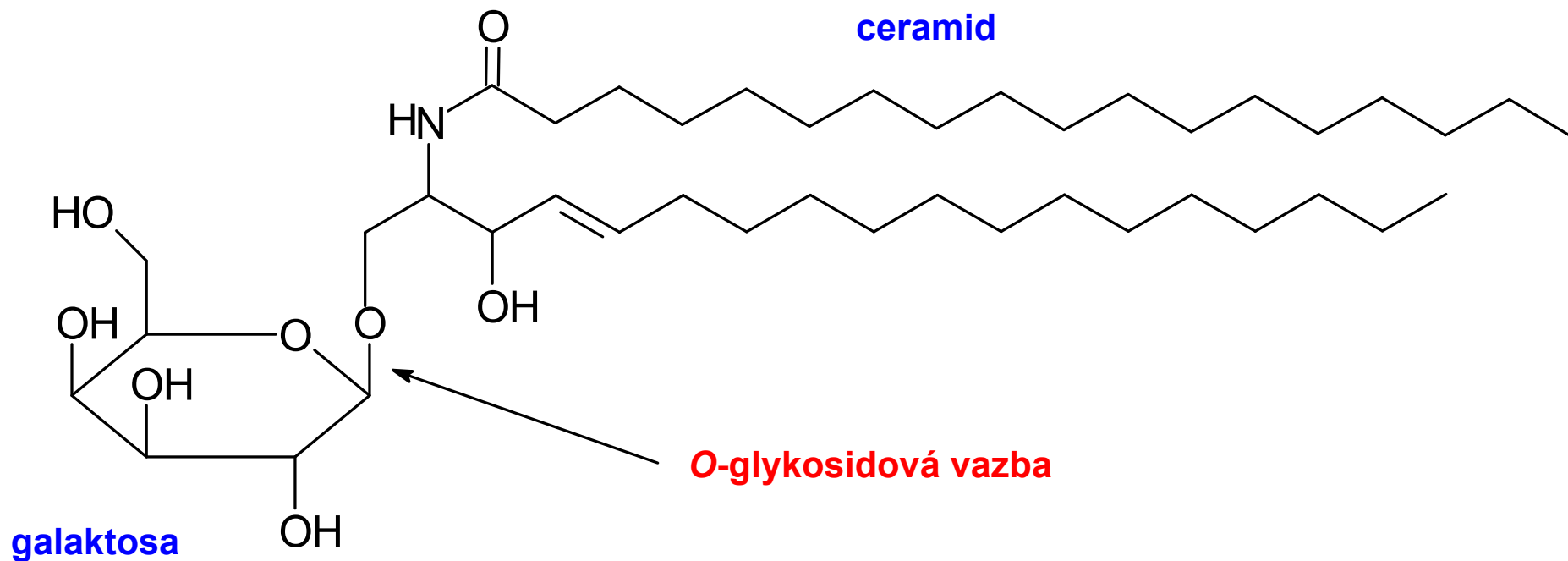
Neutrální

- cerebrosidy
- globosidy
- obsahují galaktosu
nebo glukosu

Kyselé

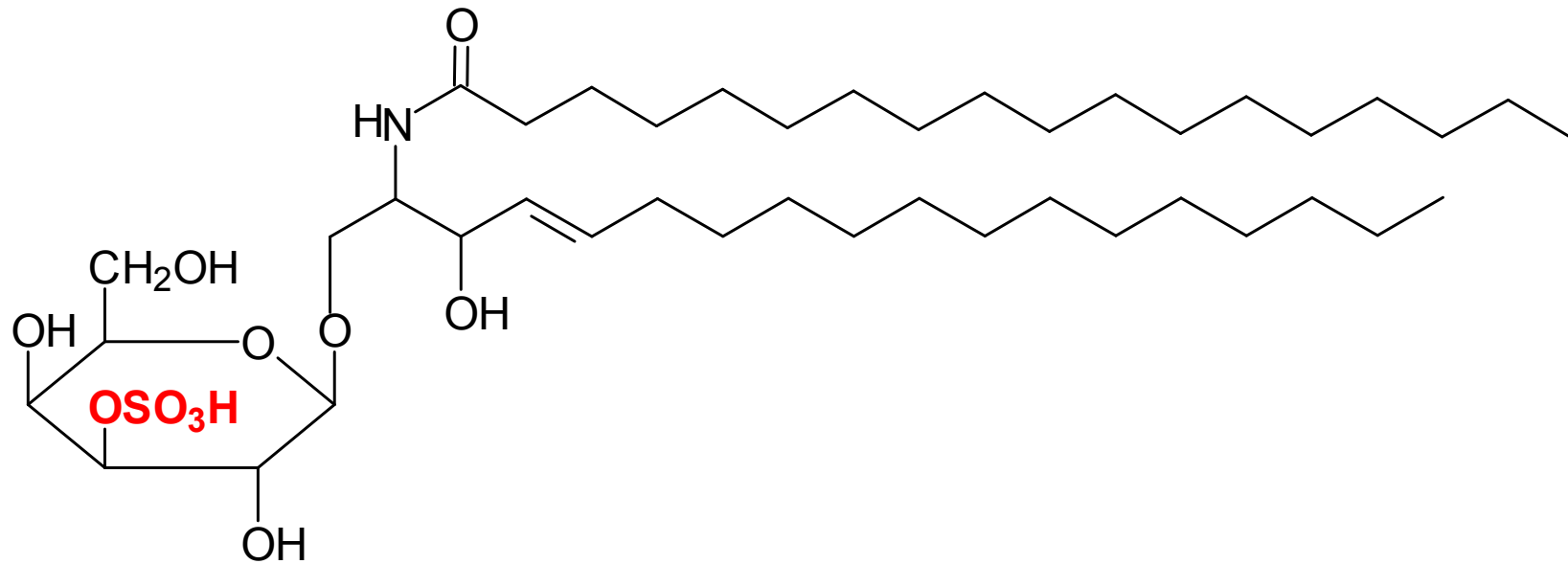
- sulfoglykosfingolipidy
(estery kyseliny sírové)
- gangliosidy - obsahují
sialovou kyselinu

Cerebrosidy jsou monoglykosylceramidy

galaktosylceramid

Sulfoglykosfingolipidy

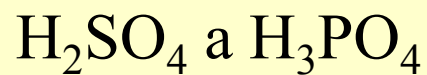

C3 hydroxyl galaktosy je esterifikován kys. sírovou

K sulfataci je třeba kofaktor PAPS

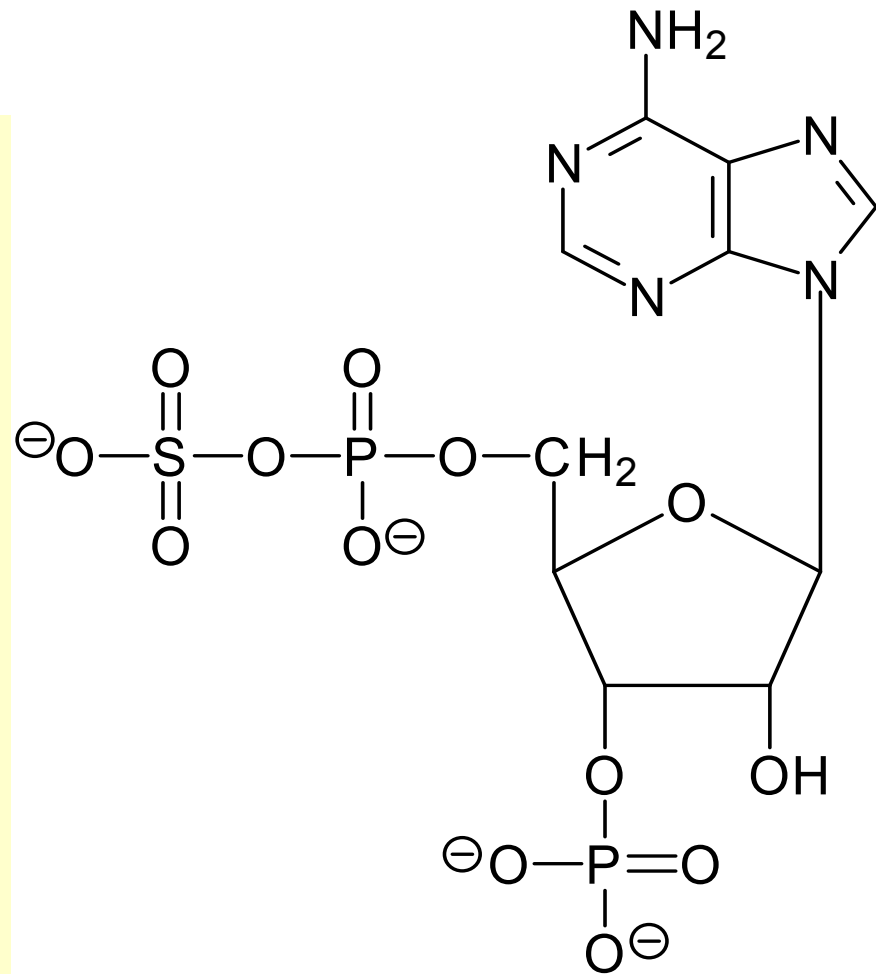
- 3'-fosfoadenosin-5'-fosfosulfát

- smíšený anhydrid

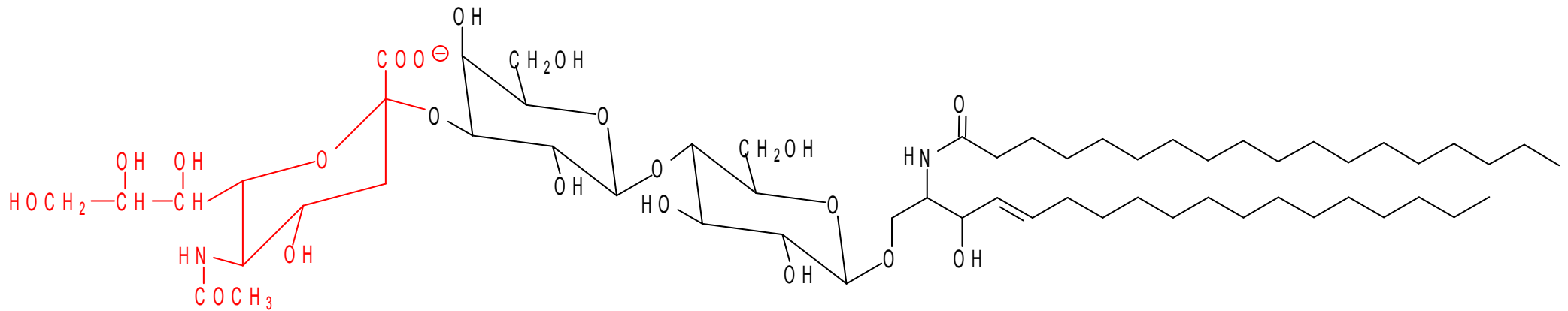
- esterifikace hydroxylových skupin

kys. sírovou

Gangliosidy (sialoglykosfingolipidy)

Na oligosacharid je navázána sialová kyselina

Schéma předchozího gangliosidu

